

Op straat gezet

Historisch straatmeubilair in Den Haag

Op straat gezet

Historisch straatmeubilair in Den Haag

drs. Botine Koopmans

redactie: drs. Dick Valentijn

VOM-reeks 1997 nummer 2

Gemeente Den Haag
Dienst Stedelijke Ontwikkeling
Hoofdafdeling Monumentenzorg

ISBN 90-73166-26-8

Haagse lantaanpaal voor het
gebouw van de Geneeskundige
en Gezondheidsdienst aan de
Waldeck Pyrmontkade, mei
1940.

Ten geleide

De straat is van iedereen. Of we nu naar het werk gaan, recreëren of winkelen, altijd maken we gebruik van de openbare ruimte van de stad. De inrichting van de straat is wel eens vergeleken met die van een huiskamer: Zoals een huiskamer wordt ingericht met meubilair en stoffering, zo heeft ook de straat zijn eigen meubilair: de bestrating is de vloerbedekking, de lantaarnpalen zijn de lampen en de straatbanken vormen de zitbanken. Wat voor een smaakvol ingerichte kamer geldt is tot op zekere hoogte ook voor de straat van toepassing. Het uiterlijk, de aantallen en de plaatsing van het straatmeubilair bepalen in hoge mate de sfeer die men ervaart bij het betreden van een straat, laan of plein.

Als de vergelijking met de huiskamer wordt aangehouden lijkt het voor de hand te liggen dat voor moderne wijken de vormgeving van het straatmeubilair strak en modern is en dat de vele historische stadswijken zijn ingericht met historisch of nostalgisch vormgegeven straatmeubilair. Hier gaat de vergelijking echter niet meer op. Uit kostenoverwegingen of gewoon omdat men het niet mooi meer vond, is na 1960 veel historisch straatmeubilair vervangen door modern meubilair. Ook zijn de aantallen en de diversiteit van het meubilair op straat de laatste decennia enorm toegenomen. Deze verdichting gaat soms zo ver dat er daadwerkelijk sprake is van het dichtslippen van de openbare ruimte waardoor het gebruiksgemak ervan juist weer afneemt, zoals je in een overvolle kamer ook niet meer goed kunt staan of zitten.

De laatste jaren is de aandacht voor de kwaliteit en smaakvolle inrichting van de openbare ruimte weer meer in de belangstelling gekomen. Ook de waarde en betekenis van het historisch straatmeubilair voor de monumentale stadswijken wordt steeds meer onderkend. Dit leidt meteen tot een aantal vragen: wat heeft Den Haag dan nog aan historisch straatmeubilair; wat is dit precies en waar bevindt het zich. Om hierop antwoord te krijgen is in 1995 door de auteur van dit boek een inventarisatie gemaakt van al het in de stad nog aanwezige vooroorlogse straatmeubilair. Deze inventarisatie heeft een schat aan gegevens opgeleverd. Zo telt Den Haag nog een fors aantal historische lantaarnpalen, waaronder de beroemde Berlage palen. Maar ook goed bewaard en rijk gevarieerd zijn de vele stoeppalen, stoephekken, bordessen, tuinmuren en tuinhekken. Onder de straatbanken bevinden zich zeldzame exemplaren, zoals de fraai geornamenteerde negentiende-eeuwse dubbelbanken en banken ontworpen door Piet Zwart.

De resultaten van deze inventarisatie zijn aangevuld met archiefonderzoek en literatuurgegevens. Het onderzoek heeft geleid tot een compleet inzicht in typen, situering, aantallen en bijzondere waarde van het nog bewaard gebleven historisch straatmeubilair. In deze uitgave kunt u hier kennis van nemen. Aan de hand van de diverse categorieën straatmeubilair met tal van representatieve foto's krijgt u een goede indruk van de vele straatjuweeltjes uit vroeger tijden.

Voor het historisch straatmeubilair is het gezegde 'oud, maar niet versleten' in figuurlijke zin zeker van toepassing. De veronachtzaming hiervan, met name in de jaren zestig en zeventig, is niet terecht.

Historisch straatmeubilair is qua vormgeving vaak van hoge kwaliteit en vormt een verrijking van het straatbeeld in de monumentale stadswijken.

De zorg voor een juiste omgang met het historisch straatmeubilair past bij uitstek in het streven van de Haagse monumentenzorg naar een gebiedsgericht cultuurhistorisch kwaliteitsbeheer dat grote waarde toekent aan het instandhouden en waar nodig versterken van het eigen karakter en de identiteit van de historisch waardevolle omgeving. Een weloverwogen gemeentelijk beleid ten aanzien van de inpassing van het historisch straatmeubilair in die waardevolle omgeving is een belangrijk middel om dit te bereiken. Kernpunten van dit beleid zijn juridische bescherming, zorgvuldig beheer, verantwoord plaatsen en voorlichting. Het beleidsplan 'Historisch Straatmeubilair Den Haag', waarin het gemeentelijke beleid ten aanzien van dit onderwerp is geformuleerd, is als deel II van deze uitgave opgenomen.

*drs. H.J. Meijer
Wethouder van Verkeer en Vervoer,
Binnenstad en Monumenten*

Inhoud

Ten geleide

Deel I	Inleiding 7
	I Banken 12
	II Bestrating 19
	III Bruggen 23
	IV Gedenkmonumenten 39
	V Kiosken 52
	VI Lantaarnpalen 54
	VII Pompen 69
	VIII Stoepen, paaltjes en hekken 73
	IX Telefoon 87
	X Transformatorzuilen, -huisjes en gemalen 93
	XI Urinoirs 107
	Noten 112
	Bibliografie 114
Deel II	Beleidsplan Historisch Straatmeubilair Den Haag 117

'De Benoordenhoutscheweg en de Rijswijkscheweg zijn reeds ontsierd door de betonnen gedochten (trammasten, bk). Het summum van wanstaltigheid vormen de betonnen constructies bestaande uit paal met schoorpaal, zoals die op het Goudenregenplein en op het plein aan het einde der Kwartellaan zijn geplaatst. De bijzondere aandacht van Uw College vraag ik voor de verzameling voorwerpen, welke thans successievelijk op laatstbedoeld plein zijn verschenen. Daar vindt men thans op een rijtje: een transformator van het GEB (van het beruchte peperbus-model), een schakelkast op betonnen voet (vermoedelijk van de Telefoon), de hier-

boven bedoelde wanstaltige betonpalen-combinatie, een lichtmast van het GEB, een Mannesmann-mast van de tram. Deze keur-collectie van heterogene voorwerpen (een soort permanente tentoonstelling van grotendeels onooglijk straatmeubilair) is naar mijn bescheiden meening een typisch voorbeeld van hoe 't niet moet!'

Uit een brief van de directeur van de Dienst Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting, P. Bakker Schut aan Burgemeester en Wethouders van Den Haag op 26 oktober 1928.¹

De gewraakte keurcollectie straatmeubilair op het nog aan te leggen plein aan het einde van de Kwartellaan (1928).

Rechts: er stonden in 1861 al heel wat objecten op het Lange Voorhout: een Haagse lantaarnpaal, stoepaaltjes, stoephekken, een afdak waar paarden werden beslagen, een pomp en een schamppaaltje. Foto van Alexandrine Tinne, 1861.

Inleiding

Objecten op straat als hulpmiddel om de weg te wijzen, het verkeer te regelen, 's nachts over straat te gaan en om het leven te veraangenamen zijn van alle tijden. De Romeinen bijvoorbeeld hadden openbare toiletten en talloze gedenkmomenten, de middeleeuwse stad kende vele uithangborden en menige renaissance- en barokstad werd gesierd door monumentale fonteinen.

Veel van wat we nu op straat zien, heeft zijn oorsprong in de negentiende eeuw. De steden groeiden door de vestiging van industrieën en door de trek van het platteland naar de stad. Technische vernieuwingen

volgden elkaar in hoog tempo op en zorgden voor het verschijnen van treinen, trams, fietsen en auto's in het straatbeeld. De infrastructuur werd belangrijk uitgebreid en verbeterd om het toegenomen verkeer in goede banen te leiden. Het aantal objecten op straat nam navenant toe. Ook vernieuwingen als waterleiding, gas, electriciteit en telefoon brachten hun eigen straatmeubilair mee.

Noodzakelijk kwaad

De forse toename van het straatmeubilair baarde en baart velen zorgen. Niet alleen doet een woud van verkeersborden, paaltjes, lichtmasten en afvalcontainers afbreuk aan de kwaliteit van de openbare ruimte, maar ook laat de vormgeving van veel straatmeubilair nog al eens te wensen over. Het probleem is lastig en paradoxaal; straatmeubilair moet gezien worden (verkeerslichten), het moet zo onzichtbaar mogelijk zijn

Een onordelijke verzameling straatmeubilair met schreeuwende reclame aan de Leidse Straatweg in 1940.

(transformatorhuisjes), er mag niet te veel van zijn (verkeersborden), het is onmisbaar (lantaarnpalen), het veroorzaakt overlast (glasbakken). Kortom: straatmeubilair is een noodzakelijk kwaad. Zo stond het ook letterlijk in de taakomschrijving van de gemeentelijke Commissie straatmeubilair in 1954: 'Het plaatsen van voorwerpen op de openbare straat, zoals transformatorstations, kabelkasten van de PTT, telefooncellen, brandalarmcellen en abris is in het algemeen een noodzakelijk kwaad, waaraan niet valt te ontkomen, hoewel het steeds moeilijker zal worden om een zodanige plaats vast te stellen, welke geen weerstand zal oproepen bij het publiek en welke toelaatbaar is ten aanzien van het zogenaamde ondergrondse (kabels en leidingen) en bovengrondse verkeer.'

Weerstand

Ook in de archiefstukken en in kranten en tijdschriften zijn fraaie staaltjes te vinden van de opwindings die straatmeubilair te weeg kan brengen. Wat te denken van het paaltje dat in 1938 op het Lange Voorhout werd geplaatst om de auto's van een oversteekplaats voor fietsers te weren. Dagblad Het Vaderland plaatste een grote foto van het gewraakte paaltje met onderschrift: 'Lezer, wat moet er met den man gebeuren die order gaf dit afgrijpselijke paaltje in zoo'n schone omgeving neer te zetten?' De reacties varieerden van met ongeschoeide handen stenen en aarde rond het paaltje wegpeuteren tot het er uit getrokken kon worden, tot een jaar lang zo'n paaltje als hoofdkussen kregen.

De Welstandscommissie schreef op 1 mei 1937 aan B & W: 'De schoone en riantie entree van den Haag met het Haagsche Bosch, de Koekamp en Prinsessegracht, welke zozeer heeft bijgedragen tot den roem onzer gemeente, een der schoonste tuinsteden ter wereld te zijn, wordt gaandeweg door de vele (noodzakelijke) tram- en lichtmasten en wegwijzers, en de overbodige reclameborden, in aanzien verminderd,...'² B & W maakten zich in 1940 ook zorgen. Zij schreven aan de directeur van de Dienst Gemeentewerken:

'Hoewel Uwerzijds in vroeger jaren meer dan eens orde is gesteld op beperking van het zgn. "straatmeubilair", is dit gaandeweg toch weer onnoodig uitgebreid tot ernstige schade van het stadsbeeld.'³ Tien jaar later, in 1950, wees de directeur van de Plantsoenendienst op de grote esthetische bezwaren tegen de aanwezigheid van straatmeubilair in het algemeen en die van viskarran, oliebolenkramen en patates-friteswagens in het bijzonder. De stad was ernee bezaaid en tegen de voortschrijdende ontsiering van het stadsbeeld door allerlei straatmeubilair moesten krachtige maatregelen worden genomen.⁴

Mooi

Toch is straatmeubilair vaak heel mooi. Zeker daar waar aandacht is geschonken aan het ontwerp en de plaats in de openbare ruimte zorgvuldig is gekozen, komt iets bijzonders tot stand. De vormgeving van de lantaarnpalen van het bureau H.P. Berlage is zo'n gelukkig voorbeeld of de inrichting van het Buitenhof met de kiosk en de banken van respectievelijk Berlage en Piet Zwart. In dit rijtje hoort zeker ook de telefooncel van de architecten J.A. Brinkman en L.C. van der Vlugt op het Buitenhof, een tijdloos ontwerp van glas en staal. Hier zijn ontwerpers van naam bij betrokken, maar ook de veelal anonieme ontwerpen voor transformatorhuizen en bruggen van de Dienst Gemeentewerken hebben juweeltjes van architectuur opgeleverd. Verder tonen hekwerken fraaie staaltjes van siersmeedwerk, vormen de oude gietijzeren lantaarnpalen een belangrijk sfeerbepalend element in de straat en zijn de historische bankjes verrassend vormgegeven.

Mooi is overigens niet alleen het historische straatmeubilair, ook onder het nieuwere straatmeubilair is soms hoge kwaliteit aanwezig. Al bijna een klassieker is de lantaarnpaal van industrieel ontwerper Friso Kramer die hij in 1960 speciaal voor Den Haag ontwierp. Ook de stijlvolle stadsklokken van architect Rainer Bullhorst en de subtiele, glazen kiosken van ontwerper Gijs Niemeyer horen tot de toppers.

Goed vormgegeven straatmeubilair: de lantaarnpaal van Friso Kramer en de stadsklok van Rainer Bullhorst.

Herplaatsing van de Haagse lantaarnpaal op het Lange Voorhout in 1979.

Emoties

Omdat historisch straatmeubilair zo'n bijzondere sfeerbepalende uitstraling heeft en zo'n belangrijke bijdrage levert aan een prettige leefomgeving, ligt het veel bewoners na aan het hart. Vooral het vervangen van oude lantaarnpalen door moderne maakt vaak veel emoties los. Het verzet van bewoners tegen noodzakelijke vernieuwingen was zelfs in 1978 aanleiding om een speciale 'Commissie ter bestudering van modellen van lantaarnpalen' in te stellen. De Commissie kreeg als taak de toepassing van historische lantaarnpalen in woonstraten te bezien. Zij presenteerde

Vervanging van de gietijzeren Haagse lantaarnpaal door een 'armetierige lichtbak' in de Paulus Buysstraat.

De bewoners van het Gagelplein waren minder gelukkig; daar werden in 1989 de oude Keulse lantaarnpalen verwijderd. Een bewoner vertelt: 'Sommige vrouwen vlogen de werklui bijna aan. Er voor in de plaats kregen we van die lange dunne staken.'⁵

Positief

De inventarisatie uit 1995 geeft een volledig overzicht van het nog bewaard gebleven waardevolle historische straatmeubilair. Sindsdien is er al weer het nodige veranderd. Verschillende objecten zijn verplaatst of verwijderd. Dit laatste geldt vooral voor de Keulse lantaarnpalen die in hoog tempo uit het stadsbeeld verdwijnen en vervangen worden door kleurloze aluminium standaardpalen.

Gelukkig zijn er ook positieve ontwikkelingen te melden. Historisch straatmeubilair krijgt steeds meer aandacht en wordt als een belangrijke sfeermaker in de stad beschouwd. Het beleidsplan 'Historisch Straatmeubilair Den Haag', opgesteld als vervolg op de inventarisatie, geeft duidelijke uitgangspunten en aanbevelingen om zo verantwoord mogelijk om te gaan met het historisch straatmeubilair. Dit betekent ongetwijfeld een belangrijke impuls voor het handhaven van het oude straatmeubilair, in combinatie met goed beheer en onderhoud.

in 1980 een eindverslag met aanbevelingen, op grond waarvan onder meer op het Lange Voorhout de oude Haagse lantaarnpalen weer werden teruggebracht. Toch heeft ook de Commissie niet kunnen verhinderen dat het aantal historische palen in de stad drastisch is gedaald. Vergelijken we bijvoorbeeld het aantal van de vier typen historische lantaarnpalen uit het eindverslag van de Commissie met de aantallen uit 1995, dan is er sprake van een flinke vermindering. De Haagse lantaarnpaal ging terug van 760 naar 597, de Paal 1913 van 170 naar 121, de Berlage paal van 2.660 naar 1.761 en de Keulse paal van 1.400 naar 573.

Soms kan de verwijdering van oude palen tegengehouden worden. Zoals in maart 1997 in de Paulus Buysstraat waar de mooie gietijzeren Haagse palen vervangen werden door 'het meest armetierige type dat in West-Europa voor handen is; een kale paal met een lichtbak erop' zoals de Haagsche Courant het treffend formuleerde. De bewoners sloegen alarm en de nieuwe palen werden vervolgens weer verwijderd, zij het voorlopig in afwachting van een definitieve beslissing.

Verantwoording

Deze publicatie gaat over het historische straatmeubilair dat nog daadwerkelijk op straat staat. Niet aan bod komen dus de historische objecten die om verschillende redenen uit het straatbeeld verdwenen zijn. Zo zijn telefoontorens overbodig geworden en zijn abri's en stadsklokken alleen in moderne vorm aanwezig.

Het straatmeubilair is in categorieën onderverdeeld die ieder in een hoofdstuk worden behandeld. Na een inleidend stuk per categorie volgt een catalogus die een representatieve keuze uit de objecten bevat. Alleen in die gevallen waar heel weinig over is, worden alle objecten beschreven.

Als tweede deel van deze publicatie is het beleidsplan 'Historisch Straatmeubilair Den Haag' opgenomen waarin de lezer kan nagaan wat de gemeente van plan is met de verschillende categorieën straatmeubilair.

Historisch straatmeubilair: de moeite van het behouden waard (Lange Voorhout, 1966).

De briefkaartenautomaat is uit het straatbeeld verdwenen (foto 1938).

I Banken

Straatbanken zijn er in Den Haag in overvloed. Het meest zien we de moderne betonnen bank met houten planken, de zogenaamde Kemperbank. Ook veel voorkomend, maar veel karakteristieker van vorm is de Van Alffbank. Deze bank is genoemd naar zijn ontwerper Van Alff, de vroegere chef van de afdeling Ontwerpen van de Plantsoendienst en is vlak na de oorlog voor het eerst in de stad geplaatst. Het model heeft gebogen stalen profielijzers voor de staanders. De zittingen en leuning zijn van hout, die of uit enkele planken of uit latjes bestaan.

Luizen

Binnen de verscheidenheid aan straatbanken neemt de kleine hoeveelheid historische modellen een bijzondere plaats in. Allereerst is er de prachtig bewerkte gietijzeren dubbelbank, vroeger ook wel luizenbank genoemd. Men zit op deze bank namelijk met de rug naar elkaar toe zodat de hoofdluizen gemakkelijk kon-

den overspringen. Er zijn nog maar vijf dubbelbanken in de stad te vinden die terecht op de mooiste lokaties staan, op het Lange Voorhout en op het Nassaplein. De banken dateren uit het midden van de negentiende eeuw en konden besteld worden uit de catalogi van ijzergieterijen waar ze als tuinbank werden aangeboden.

Rustiek

Uit dezelfde tijd als de dubbelbanken stammen de rustieke banken, waarvan veel meer exemplaren bewaard gebleven zijn. Op het Lange Voorhout staan de meeste. De pootjes van deze banken zijn in de vorm van takken gegoten. Op de foto's die de Haagse freule Alexandrine Tinne in 1861 van het Voorhout maakte zijn ze al te zien.

Rond 1960 werd een iets minder fragiele variant geïntroduceerd die als de nieuwe Haagse bank wordt aangeduid. Van deze bank is een lange reeks op de Strandweg geplaatst.

Heel wat jonger dan de rustieke bank is de comfortabele ogende canapé uit de jaren twintig, die daarom niet voor niets zo heet. De bank heeft mooie gekrulde poten die aan Art Déco doen denken. Hiervan staat onder meer een serie op de Van Alkemadelaan en op het Binnenhof.

*Twee Kemperbanken
in het plantsoen
op het Sweelinckplein.*

Van Alffbanken op de Lange Vijverberg.

Een nieuwe Haagse bank aan het strand van Scheveningen.

Volledig houten banken zijn er ook. De boombanken bijvoorbeeld die in een cirkelvorm rondom een boom zijn geplaatst. Of de monumentale banken naar ontwerp van Piet Zwart op het Buitenhof en de witte houten bank uit 1930 op het Bloklandenplein die door de Dienst Gemeentewerken is ontworpen.

Onderdeel

Soms maken banken onderdeel uit van een ander object. Bruggen hebben vaak banken in de leuningen, zoals de toegangsbruggen naar parkflat Marlot, de Duindorpbrug over het Afvoerkanaal en de Herenbrug. Architect Berlage nam in het ontwerp van de Vijverdam

langs de Hofweg in de afgeschuinde hoeken van de dam banken op. Een bijzondere categorie betreft de gedenkmomenten die in de vorm van een bank zijn uitgevoerd. Deze veelal monumentale banken komen in het hoofdstuk Gedenkmomenten aan bod.

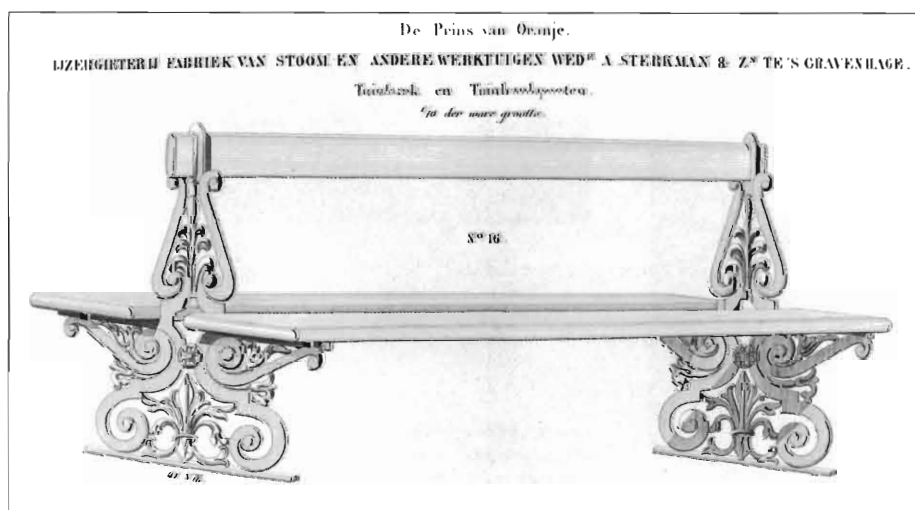

Banken in de hoeken van de Vijverdam. Ontwerp H.P. Berlage, 1924.

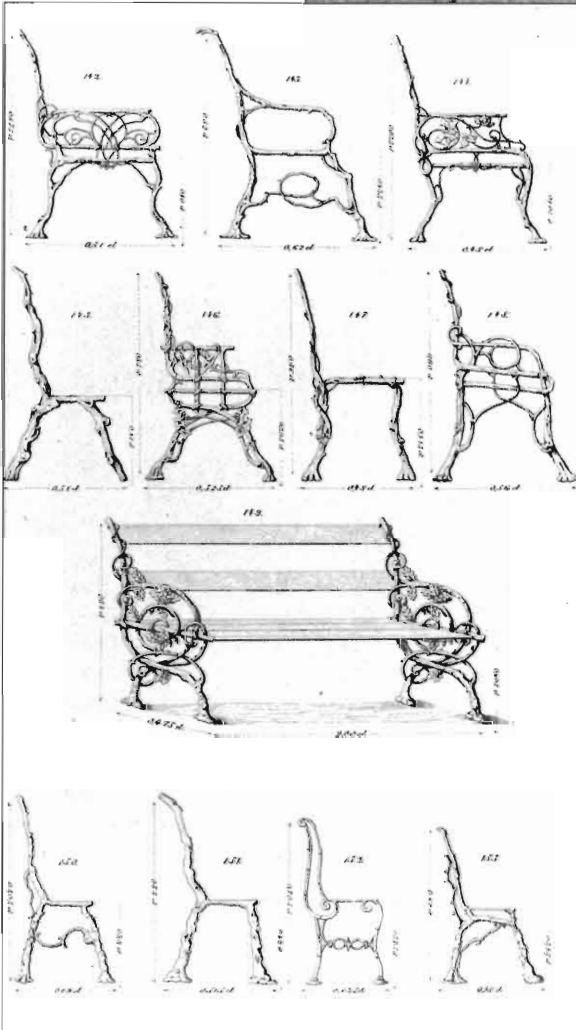
Houten bank op het Bloklandenplein naar ontwerp van de Dienst Gemeentewerken uit 1930.

Dubbelbank

De dubbelbank, vroeger ook wel luizenbank genoemd omdat men op deze bank met de hoofden vlak bij elkaar zit, is nog maar op een tweetal plaatsen in de stad te vinden. Deze staat op het Lange Voorhout. De prachtig gevormde poten zijn gegoten door ijzergieterij De Prins van Oranje die de bank als tuinbank in haar catalogus had opgenomen. Het is een typisch negentiende-eeuwse bank waarin de hang naar overdadige vormgeving duidelijk tot uitdrukking komt.

Rustieke bank

Van deze banken op het Nassaplein zijn de poten en de rugsteunen in de vorm van takken gegoten. Ze worden rustieke banken of lichte Haagse banken genoemd. De variant die rond 1960 werd geïntroduceerd en aangeduid wordt als nieuwe Haagse bank heeft dikkere poten en twee zit- en rugplanken in plaats van één.

Rustiek meubilair is gemaakt van knoestige takken of een nabootsing daarvan. Dergelijke meubels werden in Engeland al voor het midden van de achttiende eeuw gemaakt. In Nederland werd het genre in de tweede helft van de negentiende eeuw zeer populair. Met name de Haagse meubelfabrikant Horrix had zich hierin gespecialiseerd.⁶ Ook de ijzergieterijen hadden in hun catalogi verschillende modellen rustiek tuinmeubilair opgenomen waaruit de klant een keuze kon maken.

Canapébank

De comfortabel ogende canapébank heeft mooi gevormde ijzeren poten die aan Art Déco doen denken. Deze decoratieve interieurstijl had haar bloeitijd in de jaren twintig en wordt gekenmerkt door strakke geometrische vormen en kleurige motieven.

Waarschijnlijk dateert de canapé uit deze periode. De vormgeving is doordacht, de leuning is licht gebogen en aan het uiteinde van de zitting is een opstaande plank met een hol profiel aangebracht, die extra zitcomfort biedt.

Deze bank staat op de Van Alkemadelaan.

Piet Zwart bank

Piet Zwart, in de periode 1921-1927 eerste tekenaar bij het architectenbureau van Berlage, ontwierp in 1925 voor het Buitenhof houten banken met bijbehorende papierbak.

Het schetsontwerp voor de bank is in het Haags Gemeentemuseum bewaard gebleven. De prachtige tekening is in kleurpotlood uitgevoerd en toont een bank in zwart, wit en rood. Op de papierbak staan de letters 'papier' met aanduiding 'letters wit'.

De originele banken van grenenhout uit 1925 zijn vanwege hun slechte staat vervangen door zes replica's van hardhout in dezelfde kleuren. Drie van deze banken zijn in 1997 op hun beurt verwijderd in verband met de herinrichting van het Buitenhof.

Boombank

Op het Lange Voorhout (afgebeeld), op het Noordeinde en op de Nieuwe Uitleg staan houten banken die rondom een boom zijn geplaatst. De banken op het Lange Voorhout en op de Nieuwe Uitleg dateren uit omstreeks 1930 en zijn fraai vormgegeven met een zitting van smalle horizontale latjes en een rugleuning van vertikale plankjes. De zitting is afgewerkt met een geschulpte rand. De bank op het Noordeinde tegenover het paleis is soberder van vorm. Deze wordt ook wel postzegelbank genoemd omdat hier een levendige handel in postzegels werd gedreven.

II Bestrating

Vroeger zorgde iedereen voor het onderhoud van het stukje straat voor zijn huis. Straten voor stadsgebouwen en onbebouwde erven behoorden tot de verantwoordelijkheid van de Haagse magistraat. In 1664 werd een straatbelasting ingevoerd waaruit het onderhoud van de straten kon worden bekostigd. Voor de verharding van de wegen werden klinkers, keien, grind, schelpen of puin gebruikt. De keien werden geleverd door de pachters van het as en het vuilnis die met het Haagse vuil naar Brabant voeren en op de terugweg als ballast keien meenamen uit de groeven rond het riviertje de Zenne in België. De klinkers waren afkomstig van de steenbakkerijen aan de Hollandse IJssel, die de hardste kwaliteit

bezaten. Straten waar zwaar verkeer door heen ging, werden bestraat met keien, de klinkers waren bedoeld voor de woonbuurten en minder intensief verkeer.⁷

Door de forse uitbreiding van de stad in de negentiende eeuw en de toename van het verkeer werd de zorg van de gemeente voor het aanleggen, beheren en onderhouden van straten aanzienlijk verzwaaard. Voortdurend werden proeven genomen met allerlei soorten keien, om daaruit de beste en duurzaamste kei te kunnen kiezen. In 1856 nam men het besluit om keien te gaan gebruiken uit de steengroeven uit Quenast bij Brussel, die harder, duurzamer en goedkoper waren. Er was echter één nadeel, de keien werden door slijtage en regen spiegelglad.

De straat is in het midden geplaveid met keien en aan de zijanten met klinkers. Tekening van het Spui van P.C. Lafargue in 1781.

Weinig ruimte om te lopen op de Turfmarkt. Het looppad wordt geblokkeerd door een bordes en stoephekjes. Litho van P. Beretta, omstreeks 1850.

Nadien gebruikte men naast de Quenastkeien, ook Ourthekeien, Fauconvalkeien en Lavakeien. De IJsselklinker kreeg concurrentie van de Waalsteen. Met asfalt werd al in 1848 geëxperimenteerd, maar het was pas na 1900 goed bruikbaar, toen er harders aan de samenstelling werden toegevoegd. De asfaltlaag werd daardoor slijtvaster en smolt minder snel. Ook met hout zijn proeven genomen, omdat het geluiddempend werkte. Alleen, hout was glad en sleet snel.

Trottoir

In de nauwe straatjes van het centrum van Den Haag had de voetganger het zwaar. Daarom werd in 1856 een proef genomen om de particuliere stoepen voor de winkels en huizen op kosten van de gemeente te vervangen door trottoirs. Als proefstuk werd gekozen voor het nauwste gedeelte van de Venestraat en de Lange Poten voor het Departement van Justitie. In 1855 had de gemeente al positief gereageerd op het aanbod van verschillende eigenaren in de Venestraat om hun stoepen en rechten op de grond af te staan, mits er behoorlijke trottoirs werden aangelegd. 'Wij hebben dit aanbod met graagte aangenomen, omdat wij ons overtuigd houden, dat dit de eenige manier is, om, zoo als de Veenestraat nu bestaat, de passage voor voetgangers eenigszins dragelijk te maken. Zij toch zal er bepaald bij winnen, wanneer aan de twee kanten dier straat eene veilige gelegenheid bestaat, om door

te lopen, waar men nu door de verschillende hoogten der stoepen, door de bestaande ijzeren vleugels, door keldergaten en lichtopeningen verhinderd wordt, zich te bergen voor de rijtuigen, die bijna de geheele keijenbestrating voor de passage noodig hebben.'⁸ In 1860 waren de Willemstraat en de Parkstraat aan de beurt voor de aanleg van trottoirs, 'gestraat of getrast met Vechtschen steen en voorzien van randen van blaauwe kantsteen, welke soort van trottoirs zeer goed voldoet en zich boven hardsteenen tegels aanbeveelt door welstand, deugdzaamheid en bruikbaarheid.'⁹

Geleidelijk aan werd het aantal trottoirs uitgebreid. Als bedekking gebruikte men tegels, Waal-, Rijn- en Vechtsteentjes en sinds 1880 de zogenaamde Iron bricks. Aan de randen van de trottoirs werden hardstenen banden gelegd. Toch zou het nog wel even duren voor de straten van ononderbroken trottoirs waren voorzien. De stoepen konden niet worden onteigend, maar moesten vrijwillig door de eigenaren worden afgestaan of door de gemeente aangekocht. Vele eigenaren weigerden dat, zodat het trottoir geregeld onderbroken werd door particuliere stoepen.

Zeldzaam

De oude bestrating is nog sporadisch in de stad aan te treffen, met uitzondering van de hardstenen trottoirbanden en de blauw gekleurde porfierstenen die voor parkeervakken worden gebruikt. Trottoirs van Iron bricks zijn als een zeldzaamheid bewaard gebleven op de Van Boetzelaerlaan, de Nieboerweg, de Duivelandsestraat, de Suezkade tussen de Laan van Meerdervoort en de Groot Hertoginnelaan en op de Willemsparkbrug.

Voor parkeervakken wordt vaak blauwe porfier gebruikt, een zeer harde natuursteen.

Iron brick

Eens veel voorkomend in de stad, nu alleen nog maar op een paar plaatsen te vinden. De Iron brick, ook wel droptegel of jujube genoemd, is een rechthoekige zwarte tegel met een ruitvormig gegroefd bovenvlak. In 1880 werden in Den Haag de eerste proeven met deze tegel genomen.¹⁰

De Iron bricks - een Engels fabrikaat - werden onder grote hitte gebakken van rode klei. Dat buurtbewoners deze bijzondere trottoirtegel koesteren, bleek in de zomer van 1996, toen de Iron bricks uit de Van Boetzelaerlaan werden verwijderd. Na protesten van de buurt werd het trottoir gedeeltelijk opnieuw bestraat met de Iron bricks.

Trottoirband

Natuurstenen trottoirbanden zijn nog op vele plekken in de stad te zien. Er zijn verschillende typen; de banden van blauwgrijze glanzende natuursteen (Sweelinckplein), van lichtroze, glinsterend graniet (Laan van Meerdervoort) en van grijs gespikkeld graniet (Vondelstraat).

Afgebeeld is een stukje trottoirband op de Nieuwe Uitleg, waar blauwgrijze en granieten banden naast elkaar liggen.

III Bruggen

Den Haag was ooit een waterrijke stad met vele bruggen. Grachten en havens doorsneden de binnenstad waaromheen een singelomgrachting lag. De omgrachting is er nog steeds, maar de aanwezigheid van het overige water is vaak alleen nog maar in de huidige straatnamen terug te vinden.

Het Spui, in de dertiende eeuw gegraven voor de afwatering van de oudste grachten en de Hofvijver rond het Binnenhof, vormde het middelpunt van bedrijvigheid en handel aan het water in het Spuikwartier. In 1550 werd het Spui verlengd tot

aan de Vliet waardoor een goede verbinding met het gebied buiten de stad tot stand kwam.¹¹ Aan het eind van de zestiende eeuw werden in verband met de toenemende bedrijvigheid ten oosten van het Spui havens aangelegd: de Nieuwe Haven, de Ammunitiehaven, de Schedeldoekshaven en de Hout- en Turfmarkt. De Prinsegracht, aangelegd in 1642, was een belangrijke aanvoerroute voor groenten en fruit vanuit het Westland.

De Nieuwe Haven omstreeks 1900.

Drukke op de Amsterdamse Veerkade, eind negentiende eeuw.

Tussen 1613 en 1619 startte men op aandringen van Prins Maurits met het graven van een singel rondom de binnenstad. Deze singel is nog steeds volledig intact. Zo niet echter de grachten en de havens. Al in de middeleeuwen speelde het probleem van de vervuiling van het water en in de negentiende eeuw werd de toestand echt nijpend. De bevolking nam in deze eeuw sterk toe en de grachten, die steeds meer fungeerden als een open riool, vormden een gevaar voor de volksgezondheid.

Zo werden onder meer de Amunitiehaven, de Nieuwe Haven, de Schedeldoekshaven, de Prinsegracht en het Spui gedempt.

Obstakels

Het dempen van de grachten en de havens valt zeker te betreuren; Den Haag raakte daarmee haar unieke waterstad in het zuidoostelijke deel van de binnenstad kwijt. C.H. Peters schreef in 1901 een in memoriam:

‘Die grachten, zij zijn blijkbaar gedempt, omdat bijna niemand uit het college van B. en W., of uit den Raad meer iets anders in onze binnengrachten ziet of wil zien, dan verdriets-dingen, die opgedoekt moeten worden; in al de verhandelingen van onzen Raad, van af 1850, vond ik, en dat is toch wel opmerkenwaardig, geen enkel woord van waardeering, voor geen enkele onzer grachten zelfs, zij worden alle zonder onderscheid maar kort en wel uitgemaakt voor stinkslooten, voor modder-poelen of voor open riolen...’¹² Een tweede consequentie van het dempen was dat een flink aantal bruggen uit het stadsbeeld verdween. Velen zullen dat niet erg gevonden hebben omdat de vaste bruggen een hinderlijk obstakel voor het scheepvaartverkeer vormden. De binnenstad van Den Haag was toch al moeilijk te bereiken; grotere schepen konden niet voorbij een sluis ter hoogte van Leidschendam komen en ter hoogte van Delft was de vaart te ondiep. De lading werd op kleinere schepen die de bijnaam Haagvaarders of Hagenaars kregen, overgeladen.¹³ Door de sterk toegenomen scheepvaart was het vreselijk druk op de Haagse grachten en kon men met

moeite tussen de vaak dubbel aangemeerde schepen doorvaren. De bruggen droegen niet bepaald bij aan een vlotte doorvaart. Een van de eerste die de schippers, als ze dan eindelijk het havenkantoor aan het Zieken waren gepasseerd, op hun weg vonden was de Wagenbrug: een beruchte hinderpaal.

IJzer

Omstreeks 1835 deden de eerste ijzeren bruggen in Nederland hun intrede. Daarvoor waren de bruggen van hout of steen gebouwd. Aanvankelijk gebruikte men voor de bruggen gietijzer, maar in de loop van de negentiende eeuw werd het gietijzer verdrongen door het sterkere en taaiere welijzer (vergelijkbaar met smeedijzer).¹⁴

In Den Haag zijn een paar fraaie gietijzeren bruggen bewaard gebleven die vervaardigd zijn door de twee

grote ijzergieterijen in Den Haag uit de tweede helft van de negentiende eeuw, De Prins van Oranje en L.I. Enthoven & Co. Van De Prins van Oranje zijn de Hooikadebrug uit 1866 en de brug tussen de Mauritskade en het zwembad uit 1882. IJzergieterij Enthoven vervaardigde de voetgangersbrug tussen de Zwarteweg en de Boomsluiterskade uit 1861 en de draaibrug uit 1884 tussen de Noordwal en de Veenkade ter hoogte van de Hemsterhuisstraat.

Ook op onderdelen werd ijzer toegepast. De brug in de Weimarstraat over het Afvoerkanaal uit 1886 rust bijvoorbeeld op ijzeren kolommen met dorische kapitelen. De brugleuningen boden uitgelezen mogelijkheden om deze te verfraaien met siersmeedwerk, al of niet gecombineerd met gietijzeren lantaarns.

Voetgangersbrug van ijzergieterij L.I. Enthoven tussen de Zwarteweg en de Boomsluiterskade (1861).

Baksteen

Baksteen bleef als bouw materiaal voor bruggen in gebruik totdat de komst van gewapend beton in 1900 het geleidelijk aan verdrong. Alleen als bekledingsmateriaal handhaafde de steen zich samen met natuursteen.

In het laatste kwart van de negentiende eeuw werden vele bruggen gemetseld in de stijl die bij uitstek geschikt was voor baksteen: de neorenaissance. Kenmerken van deze stijl zijn de afwisseling van baksteen met witte natuurstenen banden, de gemetselde motieven en de verspringende steentjes. Mooie voorbeelden in Den Haag zijn het spoorwegviaduct over de Haagse Trekvlies bij de Bontekoekade en de brug bij de Nieuwe Duinweg.

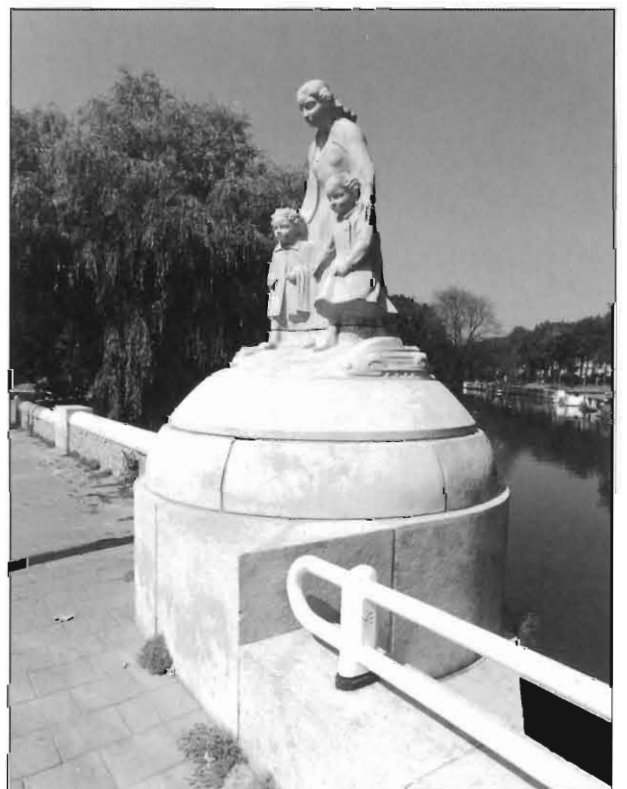
Beelden

Een opvallend element aan de bruggen in de periode tussen de beide wereldoorlogen is het beeldhouwwerk. In die tijd maakte de Nederlandse beeldhouwkunst een periode van bloei door en in navolging van Amsterdam reserveerden ook steden als Rotterdam en Den Haag een post voor beeldhouwwerk, in hoofdzaak voor bruggen en plantsoenen. In Den Haag was het gebruikelijk 2% van de bouwkosten aan kunst te besteden 'daar voor zover bekend, de beeldende kunstenaars noodlijdend zijn'.¹⁵

Mooie beelden zijn te vinden aan en op bijvoorbeeld de Loosduinsebrug, de Vaillantbrug, de Conradbrug, de Javabrug en de Dierentuinbrug.

Neorenaissance spoorwegviaduct bij de Bontekoekade (1885).

Beeldengroep 'Veiligheid in verkeer' op de Conradbrug, vervaardigd door Dirk Wolbers, 1937.

Maliebrug

Tussen het Smidswater en de Nieuwe Uitleg ligt de Maliebrug, een achttiende-eeuwse stenen boogbrug. De brug is opgetrokken in schoon metselwerk met een brede segmentvormige boog in het midden, die geflankeerd wordt door twee smallere bogen. Aan beide kanten is een gietijzeren balustrade op hardstenen voet aangebracht.

De brug voert over het water naar het gebied de Nieuwe Uitleg, de eerste stadsuitbreiding buiten de singelomgrachting uit 1706, tegenover het Malieveld.

Hooikadebrug

Tussen de Houtweg en de Hooistraat ligt één van de oudste gietijzeren bruggen van Den Haag, de Hooikadebrug. De brug is in 1866 vervaardigd naar ontwerp van gemeentearchitect W.C. van der Waeyen Pieterszen door de Haagse ijzergieterij De Prins van Oranje. De Prins van Oranje was één van de grote metaalfabrieken uit de tweede helft van de negentiende eeuw, een periode waarin Den Haag zich had ontwikkeld tot een belangrijke industriestad.

De vormgeving van de zware gietijzeren leuning met neogotische vierpasmotieven past helemaal in de traditie van de negentiende-eeuwse neostijlen. Op de onderrand heeft de ijzergieterij de brug gesigneerd en gedateerd.

Het bouwjaar 1866 is hetzelfde jaar waarin De Prins van Oranje werd opgericht. Begonnen als smederij A. Sterkman in de jaren dertig, werd het bedrijf in 1866 omgevormd tot NV De Prins van Oranje.

Brug Nieuwe Duinweg

In 1890 werd een vaste brug over het Kanaal gebouwd bij de Nieuwe Duinweg. De brug, uitgevoerd in neorenaissance, is opgelegd op gebosseerde landhoofden van Escauzijnse steen. Op de hoeken hiervan staan gedecoreerde gietijzeren gaslantaarns, die later omgebouwd zijn tot elektrische. De leuningën bestaan uit gietijzeren balusters met daartussen hekwerk van smeedijzer.

In het bestek zijn instructies voor de afwerking te vinden: 'Al het ijzerwerk wordt voor de aanwending twee maal gemenied. Dan al het ijzerwerk schuren, daarna drie delen 3 malen met zuiver loodwit verven, vermengd met zodanige kleurstof als de directie nodig zal oordelen. De beide laatste schilderingen in standolie.'¹⁶

Zoals uit een kleuronderzoek naar de brug in de Weimarstraat is gebleken, is een specificatie over het kleurgebruik in de bestekken niet gebruikelijk. De kleur werd nader bepaald door de directie. Alleen in het geval van het duurdere bronzen zijn specificaties te vinden.¹⁷

Willemsparkbrug

De Willemsparkbrug dateert uit ongeveer dezelfde tijd als de brug bij de Nieuwe Duinweg. Ook hier zijn de gietijzeren leuning en voorzien van fraaie sierlantaarns die gegoten en gesigneerd zijn door de Doetinchemse IJzergieterij. De brug rust op gemetselde landhoofden.

Het trottoir op de brug bestaat aan één kant uit de zeldzame Iron bricks (de zwarte 'droptegels').

Zoutkeetbrug

De Zoutkeetbrug werd in 1902 gebouwd als tijdelijke oeververbinding tussen de Prinsegracht en de 's Gravenzandelaan over de Zoutkeetsingel. De ophaalbrug is er echter nog steeds. Wel had de Dienst Gemeentewerken in 1929 voorgesteld om de ophaalbrug op te ruimen en te vervangen door een hoge voetgangersbrug, maar besloten werd om de brug voorlopig te handhaven.¹⁸ Het bovenste deel bestaat uit geklonken ijzeren spanten. Het brugdek en de liggers zijn een aantal jaren geleden vernieuwd.

Toegangsbrug Park Marlot

In 1920 werd Park Marlot voor het publiek opengesteld. Vanaf de Leidse Straatweg biedt een voetgangersbrug toegang tot het park. De brug werd in 1921 gebouwd door aannemer J.R. van der Veer uit Den Haag en is opgemetseld uit muiskleurige klinkers.¹⁹

In het midden bevindt zich een hek, bestaande uit twee hoge gemetselde pilaren waartussen een ijzeren hekwerk in Art Déco is geplaatst. Het hekwerk is geleverd door NV Gispén's, een fabriek voor metaalbewerking die in 1916 werd opgericht door W.H. Gispén. Gispén was industrieel ontwerper en sierkunstenaar en geldt als één van de pioniers op het gebied van industriële vormgeving. Grote bekendheid heeft hij verworven met de Gisolampen en de metalen buismeubelen.

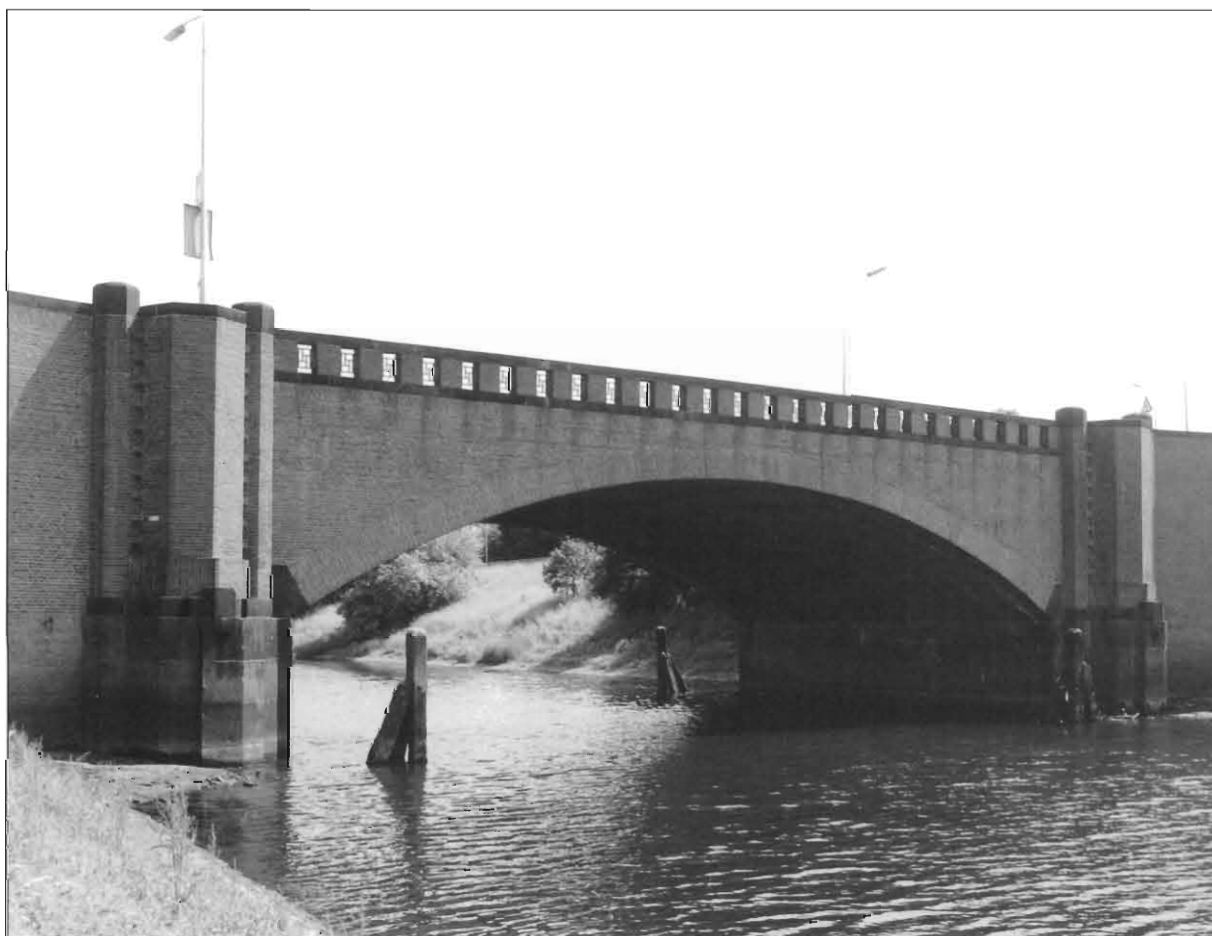
Brug Park Marlot

In Park Marlot zijn een paar karakteristieke wit-geschilderde bruggetjes te vinden met gietijzeren leuning. Zij passen goed in een landschappelijke omgeving. Deze brug ligt ter hoogte van de kruising Hoogwerflaan en Hofzichtlaan.

Duindorpbrug

In 1921 besloot de Gemeenteraad tot de bouw van een nieuwe brug over het Afvoerkanaal in het verlengde van de Westduinweg, de Duindorpbrug.

De brug is uitgevoerd in baksteen met toepassing van basaltlava voor de hoekblokken, de leuning, de muren en de basementen. In de vier pijlers die iets naar buiten uitstulpen, zijn bankjes opgenomen. De leuning is opengewerkt en voorzien van gietijzeren hekjes.²⁰

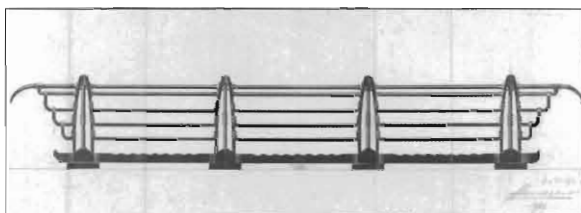

Wagenbrug

De Wagenbrug was een middelpunt van klachten en problemen. De brug lag op een belangrijk punt: het water bood de enige toegang tot de stad en de vissershaven, en de weg was een belangrijke verkeersweg die onderdeel uitmaakte van de rijksweg Haarlem-Amsterdam.

In 1914 dienden B & W een voorstel in bij de raad om de bestaande brug te vervangen door een nieuwe vaste brug met een hoge ligging. De oude brug was te smal - twee rijtuigen konden elkaar nauwelijks passeren - en er waren geen trottoirs voor voetgangers. Dit voorstel werd afgewezen en in 1917 volgde een tweede voorstel: in het belang van de drukke scheepvaart zou een 's nachts op te vijzelen hefbrug worden gebouwd. Aldus geschiedde en vervolgens regende het klachten van de schippers. De brug werd, om het wegverkeer niet te hinderen, alleen 's nachts tussen 0.45 en 6.00 uur opgevijseld. De schippersvereniging 'Schuttevaer' schreef in 1922: 'Sinds de vernieuwing en verbouwing van de Wagenbrug ondervindt de schipperij zeer veel tijdverlies. Vaartuigen die om 6.00 uur 's ochtends en later voor de brug komen, moeten wachten tot 's nachts 1 uur. Zaterdagmorgens 6.00 zelfs tot maandagnacht 1.00 uur, omdat er op zondag niet opgevijseld wordt.'

Hoewel de opvijzeltijd daarna iets werd uitgebreid en het tramverkeer door de Wagenstraat ophield door het verleggen van de lijnen 1, 4, 8 en 9 naar het Spui en het Zieken, constateerde de Dienst Gemeentewerken in 1926 dat de belangen van land- en waterverkeer bleven botsen. 'Er is slechts één afdoende oplossing voor dit vraagstuk te verkrijgen die alle partijen bevredigt, en die is: Maak de brug hoog en vast.' Hiermee kwam men terug op het oude voorstel uit 1914 en de raad nam dit in 1927 over. Ing. Y.M.D. Kentie van Gemeentewerken die ook de vijzelhefbrug had ontworpen, maakte een ontwerp voor een vaste, hoge brug, de huidige Wagenbrug.

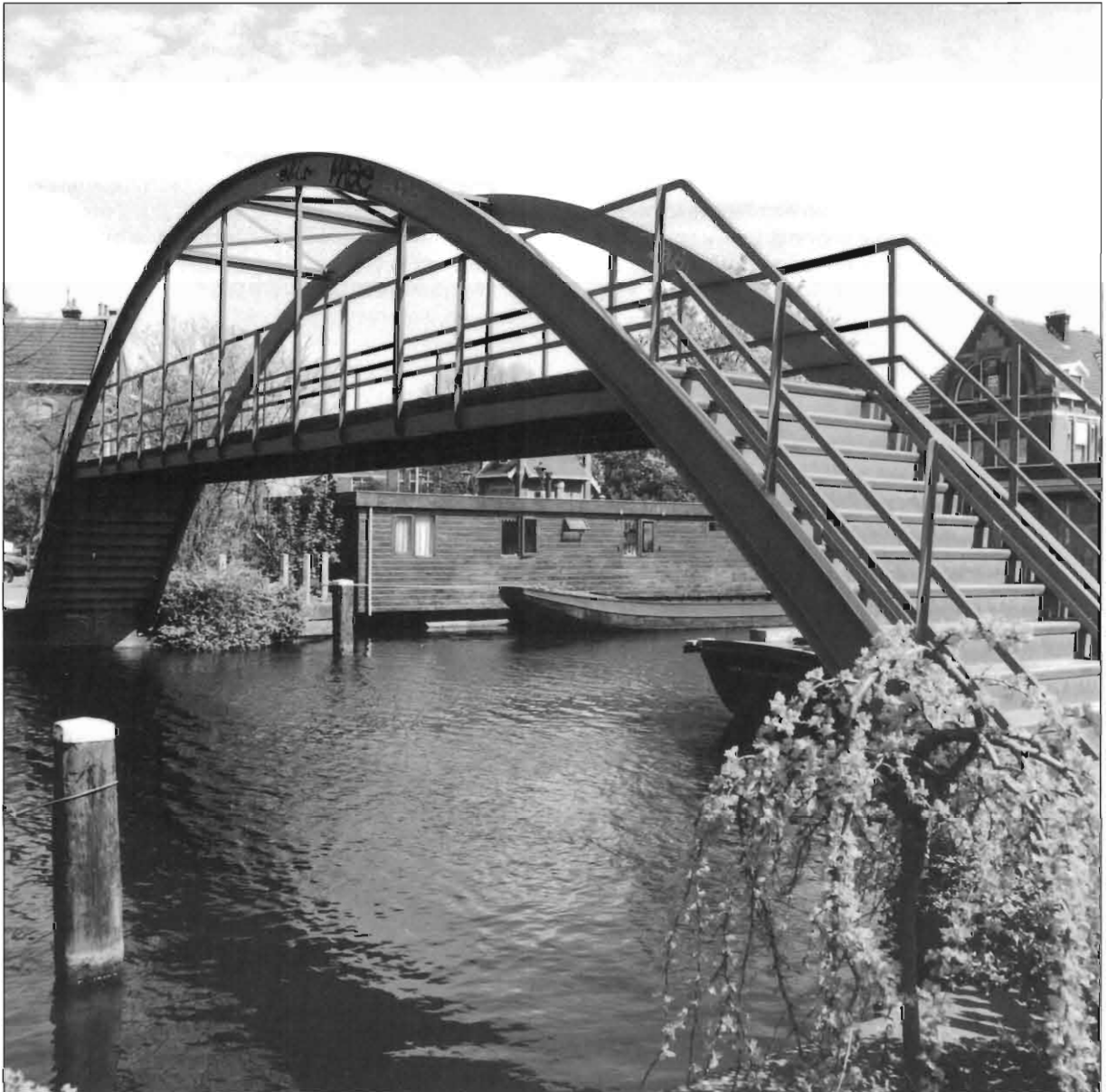
De fraai bewerkte ijzeren leuning zijn van Gispén die ook het hekwerk van de toegangsbrug tot het park Marlot had geleverd. Ook hier een klein probleem: de leuning vielen veel duurder uit dan voorzien. In plaats van f 1.975,00 kostten de leuning f 5.645,00. Gispén beargumenteerde dit verschil uitvoerig: 'De oorzaak hiervan schuilt hoofdzakelyk hierin, dat wy, sterk doordrongen van de noodzakelykheid, dat het hekwerk van een zóó belangryk toegangspunt tot de stad als de Wagebrug is, in alle opzichten zoo geslaagd mogelyk moet zijn, Wy wyzen u o.a. op de geprofileerde mid-denvulling van de pilasters, de wyze waarop (wij) die vulling bovenaan beëindigd hebben; op de detaillering v.d. eindstukken; op de klauwstukken in het midden van de gegolfde strip; op de aangebrachte golflyn tusschen de leuning en voorts op de geheele wyze van afwerking, welke wy tot in de kleinste onderdeelen verzorgd hebben.'

De directeur van Gemeentewerken was toen genegen iets bij te betalen.²¹

Voetgangersbrug Haagse Trekvljet

Door deze voetgangersbrug uit ca. 1930 over de Haagse Trekvljet bij de Bontekoekade werd een verbinding gerealiseerd tussen de woningen van het Schipperskwartier (bijna geheel gesloopt in de jaren tachtig) en de Gemeentelijke Gasfabriek en PTT-kantoren op het industrieterrein Binckhorst.

De brug met zijn markante hoge boogvorm is gebouwd door de firma Escher Constructiewerkplaatsen en Machinefabriek, die tot in de jaren vijftig in het Laak-havengebied gevestigd was. De firma paste bij de constructie electrisch lassen toe, in die tijd een technisch nieuwtje.

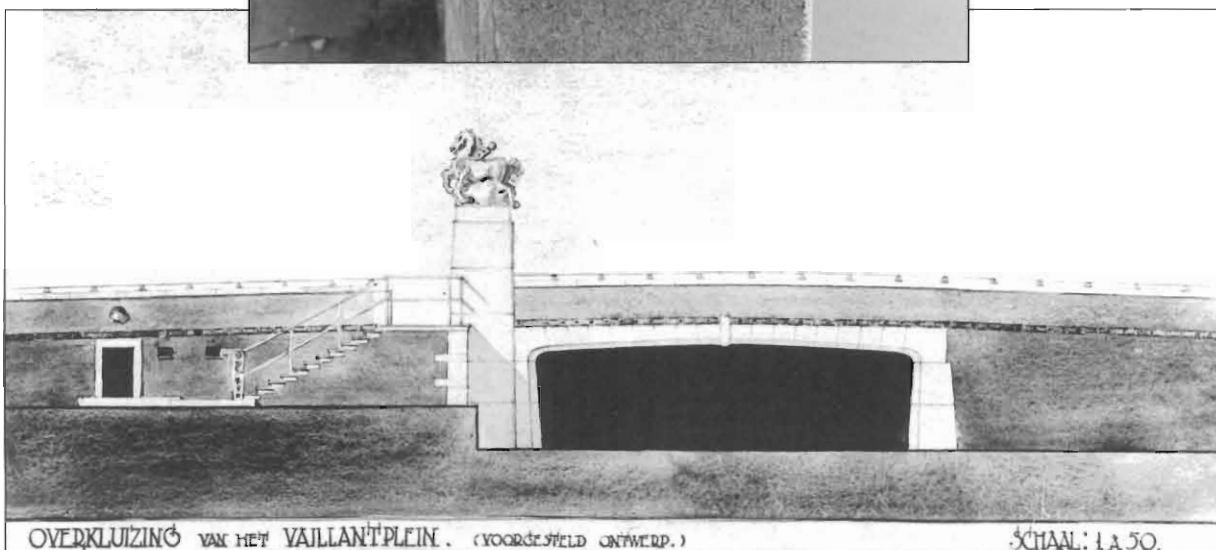
Vaillantbrug

De Vaillantbrug is een overkluizing van de singelgracht bij het Vaillantplein. In 1929 besloot de Gemeenteraad hiertoe om een betere verbinding te krijgen tussen de Prinsegracht en de zuidelijk en zuidwestelijk gelegen stadsdelen.²² De Dienst Gemeentewerken kwam in 1932 met een ontwerp voor de overkluizing, waarin tevens voorzien was in transformatorruimtes en een urinoir in de landhoofden. De balustrades van de overkluizing zijn van een uitzonderlijke lengte die op alle vier de hoeken worden beëindigd door gebeeldhouwde dierfiguren van graniet: een ram, een bok, een leeuw en een stier. Voor deze dierfiguren kreeg beeldhouwer

F.H. Warnars in 1936 de opdracht. Omdat deze beeldhouwwerken op grote afstand van elkaar staan, kreeg men het idee om ook nog twee meer centraal geplaatste beeldhouwwerken van grotere omvang te plaatsen, die op hoge granieten zuilen tussen de doorvaartopeningen en de trappen naar de lager gelegen trottoirs moesten komen.

De beeldhouwer Albert Termote werd benaderd om de beelden te maken. Het werden twee forse Belgische paarden met kinderfiguurtjes erop die hij signeerde met A. Termote, 1939.

De Vaillantbrug zelf was in 1938 klaar.

Dierentuinbrug

In verband met de slechte toestand van de brug over het Kanaal ter hoogte van de voormalige Dierentuin werd in 1937 door Gemeentewerken een nieuw ontwerp gemaakt. De brug kwam op dezelfde plaats terug en werd tevens verbreed.

'Bij de architectonische verzorging van de brug is rekening gehouden met de eischen van het verkeer. Om deze reden is afgezien van borstweringen; er zijn in de plaats daarvan leuningën geprojecteerd. De leuningën van de brug over het Kanaal worden gevat tusschen natuursteenen pilasters. De koppen van deze pilasters kunnen, zooals op de aanzichtteekening schetsmatig is aangegeven, aan drie zijden worden voorzien van reliefbeeldhouwwerk.'²³

De Haagse beeldhouwster Gra Rueb kreeg opdracht om de reliëfs te maken. De kosten (f 3.000,00) bleven keurig binnen de 2% van de totale kosten van de brug (f 165.000,00) die gewoonlijk voor beeldhouwwerk werd uitgetrokken.

Gra Rueb stelde voor om de dierenfabels van La Fontaine als motief te kiezen. Dit is ook gebeurd en de koppen van de vier pijlers zijn aan drie zijden voorzien van fabels. Journalist en schrijver Ben van Eysselsteijn schreef er een spreuk bij die in koperen letters onder elk reliëf is bevestigd. Eén daarvan luidt:

*'Als d'een voor d'ander niet wil wijken,
kan 't zijn dat allebei bezwijken.'*²⁴

IV Gedenkmonumenten

Den Haag is - althans voor Nederlandse begrippen - rijk aan gedenkmonumenten. Een hoge vlucht heeft het plaatsen van standbeelden ter verering van staatslieden en andere prominente persoonlijkheden hier nooit genomen. Dit heeft ongetwijfeld te maken met de geschiedenis van Nederland waar de absolute monarchie en nationalistische gevoelens in tegenstelling tot andere landen nooit een vaste voet aan de grond hebben gekregen. Den Haag is als regerings- en hofstad de meest in aanmerking komende plaats voor de oprichting van gedenkmonumenten.

Hoogtepunt

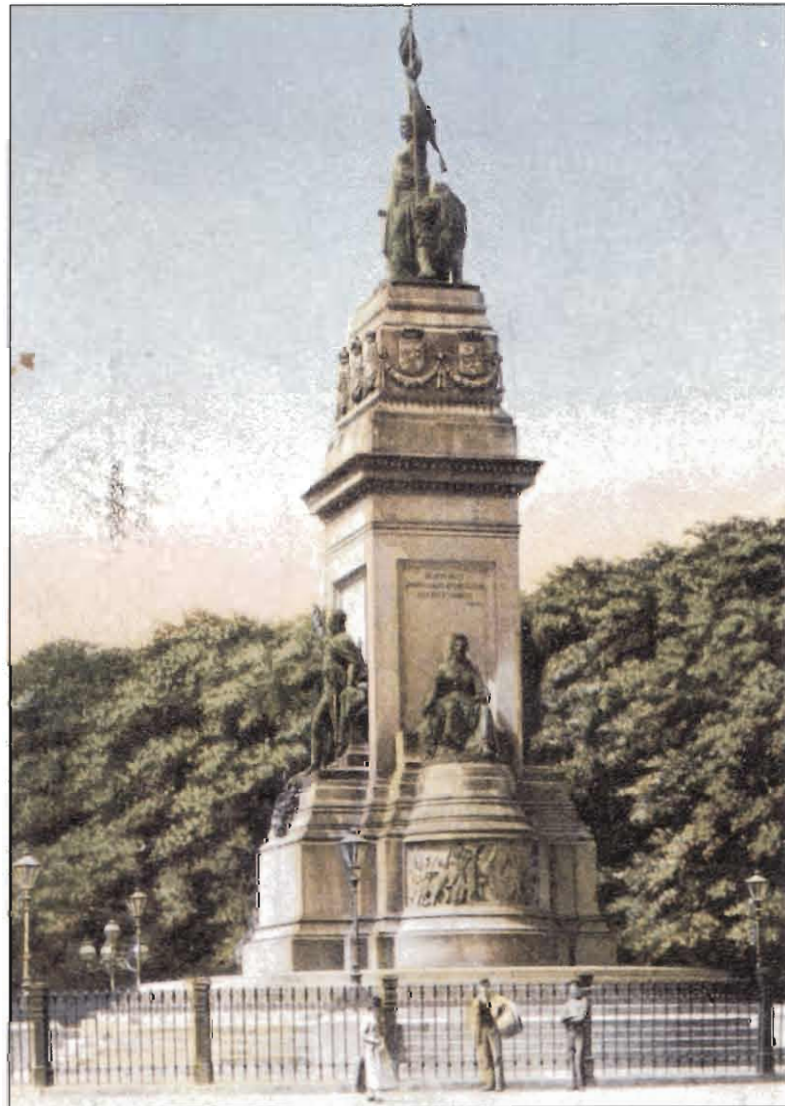
De oudste standbeelden in Den Haag zijn voor Willem de Zwijger opgericht: het ruiterstandbeeld van de Franse beeldhouwer Emile de Nieuwerkercke op het Noordeinde (1845) en het standbeeld van de Nederlandse beeldhouwer Louis Royer op het Plein (1848). Daarna werden ook voor Juliana van Stolberg, stammoeder der Oranjes, koningin Emma en prinses Juliana monumenten opgericht.²⁵

Een hoogtepunt vormt letterlijk en figuurlijk het nationale gedenkteken op Plein 1813 in het Willemspark. Dit barokke monument van een grootse allure herdenkt de stichting van het Koninkrijk der Nederlanden in 1813 en werd in 1869 door prins Frederik onthuld. Het ontwerp is van J.Ph. Koelman, schilder en W.C. van der Waeyen Pieterszen, gemeentearchitect.

Een ansichtkaart van het gedenkmonument op Plein 1813, afgestempeld in 1904.

Persoonlijkheden

Behalve staatslieden en leden van het koninklijk huis kregen ook bekende persoonlijkheden een monument zoals de gebroeders Jacob en Willem Maris (1916, Carnegielaan), Spinoza (1880, Paviljoensgracht) en Constantijn Huygens (1897, Ary van der Spuyweg). En soms werd voor een groep anonieme mensen een gedenkteken opgericht. Het monument voor de tijdens de Eerste Wereldoorlog verongelukte Scheveningse vissers is daarvan een voorbeeld (1922, Scheveningseweg).

*Gedenkmonument voor de
schilders Jacob en Willem
Maris, gemaakt door
Ch. van Wijk (1916).
De muze schrijft onder de
beeltenissen 'Kunstenars het
Land van Rembrandt waardig'.*

Fontein van architect P.J.H. Cuypers, ter herdenking van de restauratie van het Binnenhof (1885).

Banken en fontein

Een specifieke plaats binnen de gedenkmonumenten nemen de monumentale banken in. In de zeventiende en in de achttiende eeuw werd het gewoonte om binnen het tuinontwerp ook beelden, monumenten, ruïnes, follies en banken op te nemen. Een bank in de natuur noodt tot mijmeringen en dit idee zal meegespeeld hebben om gedenkmonumenten in de vorm van banken op te richten. Arnold Ising heeft dit in 1881 over de gedenkbank voor de schrijver J.J. Cremer in de Scheveningse Bosjes zelfs vrij letterlijk verwoord: 'zij zullen den boeiende verteller, (...) kunnen gedenken te midden der natuur, in eene omgeving die ook hem aantrok, ...'.²⁶

Vlak bij deze bank staat een tweede gedenkbank uit 1881, een bijzonder fraai exemplaar van marmer voor wethouder jhr. H.C.A. Ver-Huëll, die het initiatief heeft genomen tot de aanleg van de waterpartij in de Scheveningse Bosjes.

Tot dezelfde specifieke categorie als de banken horen de gedenktekens in de vorm van fontein, waar er in Den Haag maar een paar van zijn. De neogotische fontein van architect P.J.H. Cuypers op het Binnenhof is een bekende, verder zijn er de Van Karnebeekbron aan de Carnegielaan (1905), de Juliana fontein op het Stuyvesantplein (1910) en de fontein voor Albert Vogel op het Frederik Hendrikplein (1936).

Willem de Zwijger

Eind 1841 pakte koning Willem II een ouder initiatief op om een standbeeld op te richten voor Willem de Zwijger. Het zou een staand of zittend beeld worden, maar geen ruitersstandbeeld. Beeldhouwer Louis Royer kreeg de opdracht en in 1842 kon hij met de uitvoering beginnen.

Toen gooide de Franse beeldhouwer Emile de Nieuwerkercke roet in het eten. Hij had op eigen initiatief een model van een ruitersstandbeeld van Willem de Zwijger ontworpen waarmee hij in 1843 naar Den Haag ging. De koning was zo onder de indruk dat hij besloot dit beeld op eigen kosten te laten uitvoeren. De onthulling van het bronzen beeld dat Willem de Zwijger in wapenrusting toont, vond plaats op 17 november 1845 op het Noordeinde, voor het paleis. Het beeld staat op een bron-

zen sokkel, waarop de namen van de provincies Gelderland, Utrecht, Groningen, Friesland, Zeeland en Holland vermeld zijn. Het geheel is geplaatst op een marmeren plint met opschriften.

Het gedenkteken ondervond veel kritiek. Het ruitersstandbeeld is een vorm van een heersersportret dat nadrukkelijk de verheven positie van de heerser, letterlijk en figuurlijk boven het volk tronend, symboliseert. De teugels houdt hij stevig in handen. Dit type beeld kent een lange traditie vanaf de klassieke oudheid waar Romeinse heersers zich bij voorkeur te paard lieten vereeuwigen. Een dergelijke persoonsverheerlijking past echter minder goed in de Nederlandse traditie.

Het standbeeld van Louis Royer werd ook uitgevoerd en in 1848 onthuld op het Plein.²⁷

Gedenknaald Willem I

Ter nagedachtenis aan de landing van Willem I in 1813 op het strand van Scheveningen, werd in 1865 een gedenknaald opgericht. Toen de Nederlanden zich losgemaakt hadden van het Franse gezag, werd stadhouder Willem naar Nederland teruggeroepen.

De tekst op de gedenknaald memoreert deze gebeurtenis: 'God redde Nederland, 24 augustus 1865, Het dankbare volk, 30 november 1813'.

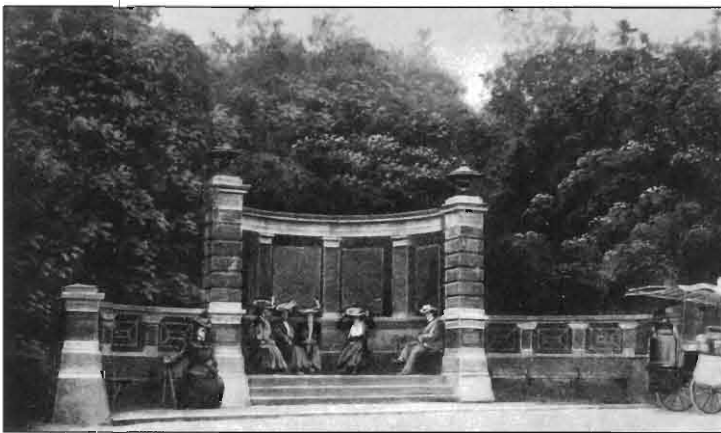
De in natuursteen uitgevoerde gedenknaald is ongeveer 14.50 meter hoog en ontworpen door de architecten A. Roodenburg en J.M. van der Made. In verband met de aanleg van de Atlantikwall, de verdedigingslinie langs de Noordzeekust, werd het gedenkmonument door de Duitse Wehrmacht verwijderd en tijdelijk opgeslagen op een terrein van de Zeevaartschool aan de Vissershavenweg.²⁸

J.J. Cremerbank

Op zondag 11 juli 1880 koos de Commissie tot het plaatsen van een herinneringsteken voor de schrijver en dichter J.J. Cremer (1827-1880) een plek uit aan de zuidwestkant van de waterpartij in de Scheveningse Bosjes. Het herinneringsteken kreeg de vorm van een monumentale bank, naar ontwerp van architect H.P. Vogel. Cremer hield niet van begraafplaatsen en had gevraagd om, als men een herinnering aan hem op wilde richten, dit niet op de begraafplaats te doen. Hij had liever een bank in de Scheveningse Bosjes, 'waarvan zij, die er zich verpoezen, nog genot kunnen hebben'.²⁹

De Cremerbank bestaat uit een halfcirkelvormige middenbouw, vanwaar een drietal treden naar een lager gelegen terras leidt. Het terras wordt omgeven door twee gebogen vleugels. Tegen de middenbouw en de vleugels zijn banken aangebracht. Zowel deze bank als de vlakbij staande Ver-Huëll bank werden in 1943 verwijderd in verband met de aanleg van de verdedigingswerken in de Scheveningse Bosjes. Beide banken zijn niet op de oorspronkelijke plek teruggezet, vanwege een nieuw herinrichtingsplan na de oorlog. De Cremerbank staat nu op de Belvédère, vanwaar men over de waterpartij uitkijkt op de drukke Prof. B.M. Teldersweg.³⁰

Gedenkteken Richard Hol

Op 20 oktober 1906 werd aan de Stadhouderslaan een gedenkteken onthuld voor toonkunstenaar Richard Hol, bekend van de liederen 'Waar de blanke top der duinen' en 'In een blauw geruite kiel'. Het is een bronzen borstbeeld op een natuurstenen sokkel, gemaakt door Bart van Hove en G.M. van der Made. Op de sokkel is één van de muzen afgebeeld, de metgezellen van Apollo en inspiratiebron voor de beoefening van de kunsten.

In de Tweede Wereldoorlog werd het monument in verband met de aanleg van de Atlantikwall op last van de Duitse Wehrmacht afgebroken. Na de oorlog kon het niet meer terug naar zijn oorspronkelijke plek in het midden van de Stadhouderslaan bij de Lubeck-sstraat wegens de herinrichting van dat gebied. Maar waar dan naar toe? Op een briefje

van de Dienst Gemeentewerken aan de Dienst Wederopbouw en Stadsontwikkeling, gedateerd 30 juni 1951, staat in potlood geschreven: 'Moet dit monster worden herplaatst? Dan m.i. wegwerken in Schev. boschjes. Gaarne bespreken.' Dit werd netjes vertaald als: 'Door de Gemeentelijke Dienst van de Wederopbouw en de Stadsontwikkeling is gedacht aan een min of meer verborgen plek in de Scheveningse Bosjes voor dit niet zeer fraaie beeld.' Het voorstel werd in 1954 in de Gemeenteraad besproken. Het raadslid Van Praag had er echter bezwaar tegen om de Scheveningse Bosjes te gebruiken als begraafplaats van niet geplaatste monumenten. Het voorstel werd aangehouden en in 1955 kreeg het gedenkmonument een plekje aan de Groot Hertoginnelaan, waar het nu nog staat.³¹

Van Karnebeekbron

'Roomkleurige terracotta, met daarin aangebrachte versieringen, opschriften, traptreden van gele klinkers. Het verlaagde terras met tegels, en het daarvoor liggende plateau te verhardten met schelpen. Het plateau zal aan weerszijden worden afgesloten met een eenvoudig ijzeren hek, eindigend in 2 hardstenen voetstukken.'³²

Dit is een beschrijving van de op te richten Van Karnebeekbron, ter herinnering aan de Carnegie-stichting en de oprichting van het Vredespaleis in 1913, en genoemd naar A.P.C. van Karnebeek, destijds voorzitter van de Stichting. De bron werd in 1915 achter het Vredespaleis aan de Carnegielaan, op de hoek van de Scheveningseweg, geplaatst. De maker is beeldend kunstenaar Willem Brouwer. Hoe fraai de fontein ook was, toch waren er meestal klachten over viezigheid en over beschadigingen. In 1926 werd bijvoorbeeld veel geklaagd over het vuile stilstaande water en de stoffige bank. Volgens de Dienst Gemeentewerken kwam dat doordat de watertoevoer van de fontein al een tijd was afgesloten, een maatregel uit de crisisjaren toen alle niet strikt noodzakelijke uitgaven moesten worden vermeden. Voorheen was de bron van 1 maart tot 1 november dagelijks tussen 9 en 6 uur in werking. Door de ligging op de hoek van twee zeer drukke wegen werd de bank ook snel vuil.

In 1931 wenste de directeur van Gemeentewerken speciaal toezicht door de politie in verband met vernielingen door de jeugd. Nu was het ondergedeelte van de bek van de leeuwenkop er weer afgeslagen. Ook kwam er een schriftelijke klacht binnen over het publiek dat 'beladen met apenootjes' de omgeving van de fontein vervuilde.³³

Tot voor kort stond de bron er nog steeds niet flouissant bij, maar daar is nu verandering in gekomen. Hij is gerestaureerd en hij krijgt in het vervolg water uit de Haagse Beek (in plaats van het dure leidingwater) dat via een persleiding omhoog wordt gepompt.

Gedenkteken Scheveningse vissers

Naar ontwerp van architect C.J.M. van Duijne werd in 1921 een gedenkmonument opgericht ter nagedachtenis van de tijdens de Eerste Wereldoorlog verongelukte Scheveningse vissers. Dat waren er ruim 300: 'Zij zijn daar - waar nacht noch nevel is', zo luidt het opschrift op het monument.

Het organiserend comité zag het monument het liefst op de Belvédère, vlakbij de Duinweg in de Scheveningse Bosjes, maar dat bleek een te dure lokatie. Het werd uiteindelijk de Scheveningseweg, recht tegenover de Frankenslag.

De architect omschreef het monument als volgt: 'Het geheel bestaat uit een statue met opschrifte, aan den voet, waarvan drie bloembakken geflankeerd door twee opgaande vormen waarboven eveneens bloembakken, uitgevoerd in grijsgroen crèwerk op een kern van beton.'³⁴

Monument Jan Ligthart en H. Scheepstra

In het Zuiderpark bevinden zich de welbekende figuurtjes van Ot en Sien. De beeldjes werden als herinnering aan het werk van Jan Ligthart en H. Scheepstra opgericht. Het is het eerste literaire monument in Nederland dat verwijst naar een aspect uit het oeuvre van een auteur en dat niet een portret toont.³⁵

Het Ligthart-Comité verzocht in 1925 om voor Jan Ligthart een klein monument op te richten, het liefst op een plein in een volksbuurt waar veel kinderen buiten spelen. 'Door de oprichting van dezen groep meenen ondergeteekenden niet alleen den naam van Jan Ligthart in de herinnering van de jeugd levendig te houden, doch zij verwachten dat het doordringen van zijn geest zal bijdragen tot de opvoeding van het volk.'³⁶

Het is merkwaardig dat alleen Jan Ligthart wordt genoemd en niet H. Scheepstra. De tekst op het gedenkteken vermeldt de laatste echter wel. De pedagoog Ligthart en de leraar Scheepstra zijn de schrijvers van de leesboekjes Ot en Sien, waarmee hele generaties hebben leren lezen. Zij waren van mening dat onderwijs niet droog en saai moest zijn, maar afgestemd op het gewone, dagelijkse leven. Zij startten een hele reeks schooluitgaven volgens

hun vernieuwende ideeën die mede dankzij de schitterde illustraties van Cornelis Jetses bijzonder veel weerklank vonden.

Het vinden van een goede plek voor het gedenkmontument had nog al wat voeten in de aarde, maar uiteindelijk werd het in het Zuiderpark geplaatst. Het monument bestaat uit twee beeldjes van Ot en Sien, en daaromheen enkele banken op een halfcirkelvormig terras. Beeldhouwer Frits van Hall is de maker; het ontwerp van de omgeving is van architect P.H.N. Briët en in overleg met tuinarchitect D.F. Tersteeg tot stand gekomen.

Op vrijdag 26 september 1930 werd het Ligthart en Scheepstra monument in stromende regen door prinses Juliana onthuld.

De Nieboerbank

De Nieboerbank kent een merkwaardige geschiedenis. Hij evolueerde eerst van bank naar bloembak, en toen van bloembak naar een ondefinieerbaar bouwsel. De Nieboerbank werd op verzoek van de Algemeene Coöperatieve Woningvereniging in 1930 geplaatst op het Moerbeiplein ter nagedachtenis van mr. J.H. Nieboer, commissaris van de woningvereniging. De bank is gemetseld van roodkleurige handgevormde steen met op de rugzijde gebeiteld 'Nieboerbank'. Als prettige zitbank voldeed het gedenkmonument niet. Toen in 1951 de Stichting Groen en Bloemen namens de afdeling Moerbeiplein vroeg of de bank veranderd mocht worden in een bloembak, had de directeur van Gemeenteplantsoenen hier geen moeite mee. De bank werd niet als zitplaats gebruikt omdat de stenen zitting koud, vochtig en ongemakkelijk was. Op de rand van de zitting werd een laag muurtje gemetseld en zo veranderde de bank in een bloembak.³⁷ Maar ook als bloembak hield de bank het niet lang uit; thans is de bak volgestort zodat het huidige amorfe uiterlijk is ontstaan. Waarom is de bank eigenlijk niet weer in oorspronkelijke staat teruggebracht?

Monument Koningin Emma

In tegenwoordigheid van Koningin Wilhelmina en prinses Juliana werd op 4 juni 1936 het monument voor Koningin Emma op het Jozef Israëlsplein onthuld.

Het monument staat in het rosarium, precies in de zichtas van de Jozef Israëlslaan. Het ontwerp is van architect J.J. (Co) Brandes, het beeldhouwwerk van Toon Dupuis.

Het gedenkmonument bestaat uit een groot vierkant bordes met trappen, waarop een troon is geplaatst. Op de troon zit Koningin Emma en zij kijkt uit over het park. Op de hoeken bevinden zich zandstenen bloembakken, die ervoor zorgen dat gedenkmonument en omgeving een harmonieuze eenheid vormen. Aan de achterzijde staat 'opgericht door de burgerij van 's-Gravenhage, onthuld 4 juni 1936 door hare majesteit Koningin Wilhelmina'; aan de voorzijde wordt het beeld geflankeerd door de wapens van Nederland en Waldeck Pymont, en de woorden: 'H.M. Koningin Emma' en 'Moeder des Vaderlands.'

Jan Toorop monument

Op initiatief van de tien belangrijkste kunstenaarsverenigingen werd enige jaren na het overlijden van schilder Jan Toorop in 1928 een opdracht voor een gedenkmomument gegeven aan beeldhouwer Jan Rådecker. Het merkwaardige, fascinerende beeld bestaat uit de kop van Toorop, geflankeerd door de personificaties van de Arbeid en de Inspiratie. Jan Toorop had een belangrijk aandeel in de ontwikkeling van het symbolisme en heeft met name

daardoor een grote naam opgebouwd. Het bekendst bij een breed publiek is zijn ontwerp van een affiche in Art Nouveau voor de Delftse slaolie geworden, naar aanleiding waarvan de Art Nouveau in Nederland ook wel de slaoliestijl wordt genoemd. Het gedenkmomument voor Toorop werd in 1937 geplaatst achter een borstwering aan de Jacob Catslaan, op de hoek van de Buitenrustweg.³⁸

v Kiosken

Een kiosk aan de Leidse
Straatweg, omstreeks 1930.

Oorspronkelijk was de kiosk een open tuinpaviljoen in oosterse stijl waar muziekkuitvoeringen werden gegeven. Het woord is afkomstig van het Turkse Kōşk, dat tuinbuis betekent.

Aan het eind van de vorige eeuw verschenen de kiosken ook in het straatbeeld, niet voor muziekkuitvoeringen maar als verkooppunt van kranten, tijdschriften of bloemen. In Amsterdam werd in de jaren twintig de Amsterdamse Kiosken Onderneming opgericht die tot doel had de arbeider te stimuleren om kranten, tijdschriften en boeken te kopen en te lezen.³⁹

Historisch gezien is de oogst in Den Haag mager. De enige in het stadsbeeld bewaard gebleven vooroorlogse kiosk is die van architect Berlage op het Buitenhof. Den Haag is wel vermaard om zijn koffiekiosken, die her en der in de stad staan en die inmiddels als typisch Haags worden ervaren. De veelal houten gebouwtjes met een beperkte horecafunctie zijn onlosmakelijk met het straatbeeld verbonden.

Eén van de vele koffiekiosken
in Den Haag.

Berlagekiosk

Voor de herinrichting van het Buitenhof in 1924 ontwierp architect Berlage een kiosk, waar tijdschriften, kranten en bloemen werden verkocht. Ondergronds bevond zich een damestoilet.

Nadien heeft de kiosk nog verschillende functies gehad als reisbureau, kantoor van de Staatsloterij, VVV, kunsthandel en als horecagelegenheid.

'Smulkiosk 't Berlagepunt' was de treffende naam rond 1985.

De kiosk van Berlage is een bijzonder verfijnd gebouw, dat zijn harmonieuze vormgeving ontleent aan de plattegrond die uit twee in elkaar geschoven achthoeken bestaat. Boven de lage, brede luifel verrijst een met beton overkapt torentje, waarin glazen bouwstenen zijn verwerkt. De luifel ging oorspronkelijk schuil onder een weelderige beplanting. Helaas is het effect van de uitstekende luifel deels teniet gedaan omdat de zijde die op de Hofweg gericht is, naar voren is uitgebouwd.

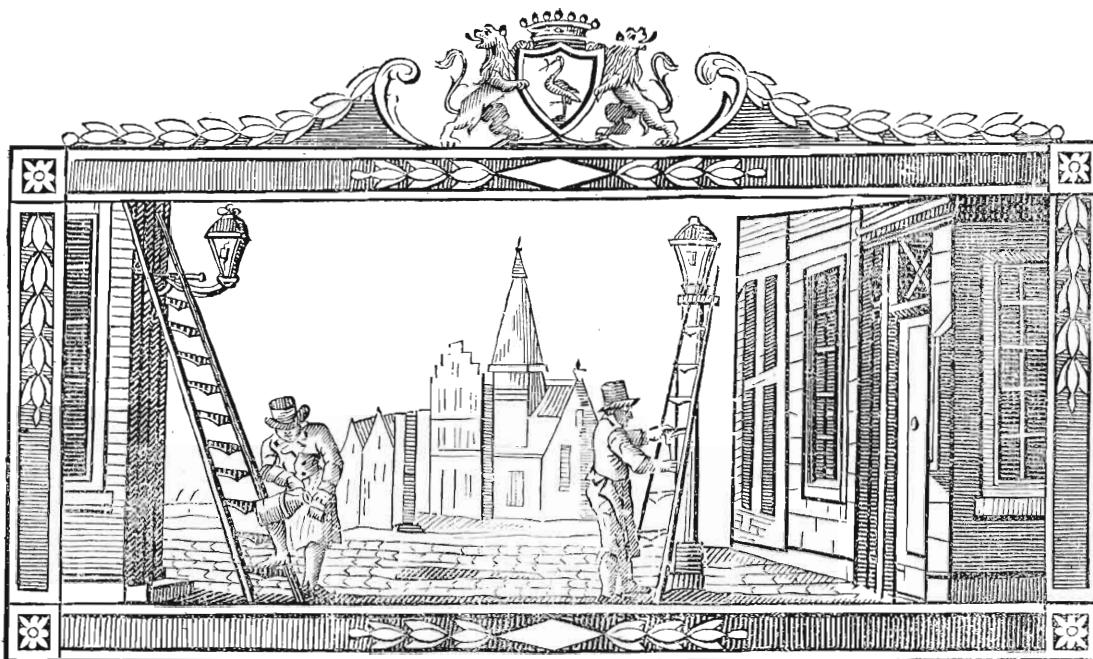
VI Lantaarnpalen

Aan de geschiedenis van de straatverlichting in Den Haag is veelvuldig aandacht besteed. In zijn 'Beschrijving van 's Gravenhage' (1739) schreef Jacob de Riemer in een voetnoot 'De Lantaarnen zijn hier ter plaatse al vroeg in gebruik geweest; dog geenzints op zodanige wijze als hedendaags. Bij het XXVIII artikel van de Ordonnantie op den Brand van den 20. Octob. 1553 vind men gestatueert, "dat een yegeleyk, als het laet en duister zoude wesen, een

*lantaern met licht voor zijne deur moeste hangen". (...) Naderhand heeft men op de boeken der voornaamste straten steene huisjes gezet, daar in des nagts ligt wierde gebrant.'*⁴⁰

Links op de voorgrond staat een Jan van der Heyden-lantaarn. Anonieme pentekening van het Lange Voorhout, eind zeventiende/begin achttiende eeuw.

NIEUWEJAARS-ZEGENWENSCH,
ERBIEDIG OPGEDRAGEN AAN
ZIJNE MAJESTEIT DEN KONING DER NEDERLANDEN,
PRINS VAN ORANJE-NASSAU, GROOTHERTOG VAN LUXEMBURG, enz., enz., enz.
EN VERDERS AAN DE
HEEREN BURGEMEESTEREN EN INWONERS VAN 'S GRAVENHAGE,
DOOR DE VULDERS EN AANSTEEKERS DER LANTAARNEN.
 Bij den aanvang van het Jaar 1823.

Prent van vulders en lantaarn-aanstekers, behorend bij de nieuwjaarswens in 1823.

De geschiedenis van de openbare straatverlichting begint officieel in 1570. Toen stelde de Haagse magistraat de Ordonnantie vast 'omme tsavonts licht langes de straeten te hebben...'. Op grond van deze Ordonnantie werden op 33 plaatsen in de stad kaarslantaarns geplaatst. Dit aantal schijnt lange tijd niet uitgebreid te zijn, want in 1638 is in een stedelijke rekening nog steeds sprake van 'het ontsteeken van 33 lantaarnen'.⁴¹

Jan van der Heyden

De situatie bleef ongewijzigd tot 1679 toen in de stad 300 Jan van der Heyden-lantaarns verschenen. Jan van der Heyden werkte in Amsterdam als opzichter van de lantaarns. Deze veelzijdige man had een sterk verbeterd type straatlantaarn ontworpen waarover de Haagse magistraat toen ze was gaan kijken, zeer enthousiast was. Zij vroeg Jan van der Heyden ook voor Den Haag een ontwerp te maken. De lantaarn bestond uit glas-in-lood met een koperen kap en stond op een houten paal. De verbetering hield in dat er lichtgaten aan de boven- en onderkant van de lantaarn waren gemaakt waardoor een goede ventilatie mogelijk was. Dit ging het beroeten van het glas tegen waardoor het licht helderder kon schijnen. De lantaarns brandden op raapolie.⁴² Jan van der Heyden-lantaarns zijn er nog steeds, zij het alleen als replica. Wie benieuwd is naar zo'n lantaarn kan gaan kijken op het binnenterrein van het Hofje van Nieuwkoop aan de Prinsegracht.

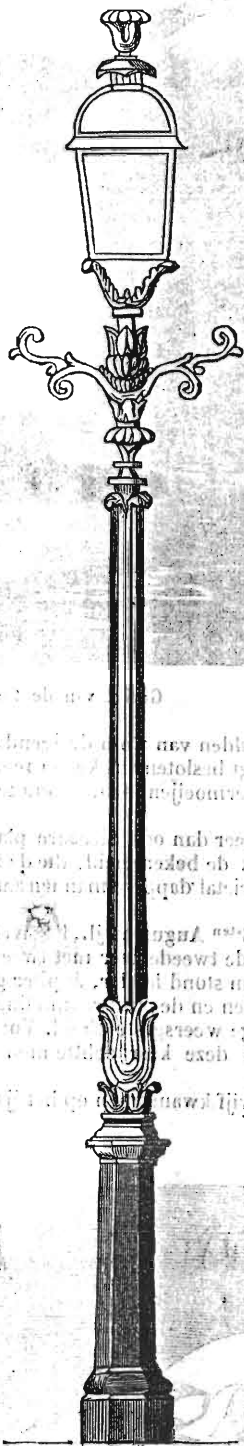
Nieuwjaarswens

Vulders en lantaarnaanstekers zorgden er onder het toezien van een opzichter voor dat de lantaarns gevuld, aangestoken en weer gedoofd werden. In het Gemeentearchief van Den Haag zijn schitterende prenten bewaard gebleven met hun nieuwjaarswensen. In poëtische bewoordingen spraken zij bij het begin van het nieuwe jaar hun heil- en zegenwens uit in de hoop daarmee fooien te ontvangen. Het jaar 1823 werd als volgt begroet:
*'Al wederom een Jaar voor ons gezigt vervolgen,
 En als een flauwe lamp als 't ware uitgegaan!
 Dan, welk een schit'rend licht ontdekt zich aan ons oogen,
 Hoe helder schijnend breekt het Nieuwe Jaar weer aan!'*

Gaslicht

Een nieuwe lichtbron deed zijn intrede: het gas. Na een eerste proef in 1820 met steenkoolgas op het Binnenhof waar na een paar avonden al brand uitbrak, werd in 1844 concessie verleend aan fabrikant E.F. Goldsmid voor de levering van gas. De Geïllustreerde Courant wijdde op 12 oktober een verheugd artikelje aan het feit dat eindelijk ook de vorstelijke residentie

Gasverlichting te 's Gravenhage.

zijn. De Geïllustreerde Courant beijvert zich deze bijzonderheid 't eerst aan 't liefst niet vallend publiek van 's Gravenhage bekend te maken.

Eindelijk zal ook de vorstelijke residentie met gas verlicht worden. Thans is er nauwelijks des avonds licht genoeg op straat om te kunnen zien hoe donker het is. Met ongeduld worden de ijverige werkzaamheden gade geslagen, die de betere toekomst voorbereiden. De goede ingezetenen getroosten zich met voorbeeldige gelatenheid, het opgraven der steenen voor hun neduren, de belemmering der passage, het struikelen over hoogten, het heenstappen over diepten, het maken van omwegen, ja zelfs het slecht plaveisel der wederdig geworpen gronden, alles getroosten zij zich in het blijde vooruitzicht, om nu toch ook eens, als de maan niet schijnen wil of kan, voor misstappen beveiligd te zijn. Tot nog toe hebben zij eene billijke verontschuldiging voor het vallen. Eerlang zal die zijn weggenomen, en den Haag, bij het licht der onderaardsche vlam, even stevig staan als Parijs, Londen, Haarlem, Rotterdam, en andere steden, waar het gas het rijk der duisternis bestrijdt. Intusschen, daar men reeds zoo lang aan het vallen gewoon is, willen de ondernemers den nieuwigheid regt smakelijk maken. De ijzeren palen en armen, bestemd tot bewakers der algemeene standvastigheid, zien eersierlijk uit, en alsof men de voor naamste wijken meest voor 't vallen heeft willen beveiligen, zullen daar bij voorkeur deze kandlabers geplaatst worden, die nog daarenboven, uit hoofde van de bekende nationaliteit van de bewoners dier wijken, de verdienste zullen hebben van in de alhier gevestigde ijzergieterij van de heeren L. J. Enthoven en Co. gegoten, en dus, in tegenoverstelling van de andere uit Engeland afkomstige palen, van inlandsch fabriekaat te zijn.

met gas verlicht zou worden. De afbeelding bij het artikel toont de gietijzeren lantaarnpaal van de Haagse ijzergieterij L. J. Enthoven die vanaf 1844 voor de verlichting gebruikt zou worden. De lantaarnpaal is nog steeds op vele plaatsen in de stad te vinden en kreeg vanwege zijn herkomst de naam 'Haagse paal'. De levering van het gas door Goldsmid ging tot het aflopen van de concessie in 1875 gepaard met veel

Het artikel in de Geïllustreerde Courant over de nieuwe gasverlichting in 1844.

De eerste gasfabriek aan de Gaslaan (foto 1912).

geharrewar. De concessie werd dan ook niet verlengd en op 1 januari 1875 begon de gemeente zelf met de exploitatie van een gasfabriek.⁴³ De van Goldsmid overgenomen fabriek aan de Lijnbaan kon de gasvoorziening voor het snel groeiende Den Haag niet aan en al in 1875 verrees een nieuwe fabriek aan de Gaslaan. Een tweede fabriek werd in 1905 aan de Haagse Trekvljet gebouwd.

In de verslagen van 'den toestand der gemeente 's-Gravenhage' is gedetailleerde informatie te vinden over de openbare verlichting. Het verslag van 1900 meldt bijvoorbeeld: 'Alle branders zijn, elke pit voor zich, van een daglicht (aansteekvlam) voorzien, behalve 14 groepenbranders met 3 pitten, die door ééne aansteekvlam worden ontstoken.' Het aantal lantaarns en het aantal ontstoken gaslichten, het gasverbruik en de kosten werden precies bijgehouden.

In de loop van 1876 werden alle nog bestaande olielantaarns, op twee na, door gaslichten vervangen. In 1903 kwamen er door de nieuwe grensregeling tussen Loosduinen en Den Haag weer 21 olielantaarns bij die tot de openbare verlichting van Loosduinen behoorden. Twaalf daarvan werden vervangen door gaslicht.

In 1905 waren er nog drie olielantaarns en in 1910 was er geen enkele meer.

Uit de gasperiode zijn drie typen lantaarnpalen bewaard gebleven die nog steeds dienst doen: de al even genoemde Haagse paal, de Paal 1913 en de lantaarnpalen die voor een specifieke plek zijn ontworpen. Voorbeelden van de laatste zijn de lantaarnpalen op Plein 1813 en de palen die onderdeel vormen van een brug. Alle zijn vanaf 1917 omgebouwd tot elektrische lantaarns.

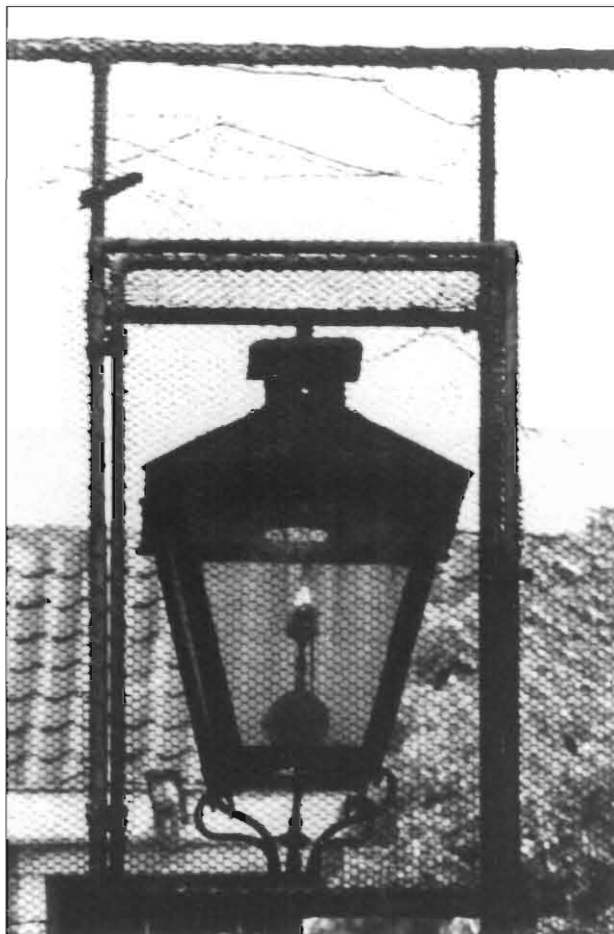
*Oud en nieuw naast elkaar:
links een gaslantaarn, rechts
een elektrische.*

Electriciteit

De electriciteit als nieuwe energiebron werd in de begintijd evenals het gas, door een particulier geëxploiteerd. De eerste electriciteitscentrale werd in 1889 aan de Hofsingel in bedrijf gesteld.⁴⁴ Een concurrent voor het gas was de electriciteit nog niet; zowel de stroom als de lamp waren te duur. Gas was tweederde goedkoper. Dit veranderde met de oprichting van een gemeentelijke centrale in 1906. In plaats van hoge prijzen en afzet aan een beperkte draagkrachtige groep, werden lage tarieven en massaproductie het uitgangspunt. Aan het De Constant Rebecqueplein verrees een gemeentelijke electriciteitsfabriek, ontworpen door gemeentearchitect A.A. Schadee. Het Gemeentelijke Electricisch Bedrijf (GEB) begon zijn werkzaamheden op 1 februari 1906 met de stroomlevering aan een lijn van de Haagsche Tramweg Maatschappij. Ook met de aanleg van elektrische straatverlichting werd een begin gemaakt: op 31 december 1906 brandden er 82 booglampen en 75 gloeilampen.

*Een Haagse gaslantaarn
wordt onder handen genomen
(1919).*

De laatste gaslantaarn in een steegje aan de Uilebomen, omstreeks 1964.

Aanvankelijk bleef de gaslantaarn naast de elektrische bestaan, net als eertijds ook de olielampen en de gaslampen naast elkaar bestonden. Maar in 1917 werd besloten tot de ombouw van de gaslantaarns tot elektrische. Op 22 augustus stelde de Gemeenteraad hiervoor een krediet van f 100.000,00 ter beschikking.

De dienst van de openbare verlichting van het gasbedrijf werd in 1919 ondergebracht bij het GEB. Alleen daar waar geen kabels aanwezig waren bleef de gasverlichting in stand.⁴⁵

In de verslagen van het GEB is het verloop van de ombouw nauwgezet vastgelegd. Er waren in 1916 7.500 gaslantaarns in Den Haag plus 21 lantaarns in Scheveningen, die alleen in het badseizoen brandden. Twee factoren belemmerden de voortgang: de materiaalschaarste ten tijde van de Eerste Wereldoorlog en de snelle uitbreiding van de stad waardoor nieuwe wijken eerst voorzien moesten worden van elektrische straatverlichting. Desondanks hoefden in 1920 nog maar 600 gaslantaarns te worden omgebouwd, in 1921 400 en in 1923 105. Het verslag van 1939 vermeldde tenslotte dat de laatste 38 lantaarns vervangen waren door elektrische verlichting. Toch brandde er omstreeks 1964 nog een gaslantaarn in een steegje aan de Uilebomen.

Behalve lantaarnpalen gebruikte het GEB voor de verlichting ook draden, waar de lampen aan werden gehangen. De draden werden gespannen tussen de gevels of tussen palen. Wegens het lastige onderhoud (draadbreek) zijn ze echter een tijd lang uit het stadsbeeld verdwenen, maar nu worden ze in het centrum in de smalle winkelstraten weer teruggebracht.

Een reeks Berlage lantaarnpalen naar ontwerp van Piet Zwart met vereenvoudigd draagstel aan de Moerweg omstreeks 1950.

Replica's van de Berlage lantaarnpalen op de boulevard van Scheveningen met het rode afsluitbolletje.

Berlage

Het architectenbureau van Berlage kreeg de opdracht straatlantaarns te ontwerpen. De eerste tekenaar van het bureau, Piet Zwart, ontwierp in 1925 een lichtmast met een éénarmig of dubbelarmig draagstel waaraan de lampen hingen. Lange tijd hebben deze hoge lichtmasten het stadsbeeld gesierd, maar ze werden in de jaren zeventig verwijderd. Onlangs zijn ze echter als replica in vereenvoudigde vorm op de boulevard en in de haven van Scheveningen teruggebracht. De Berlage lantaarnpaal was uitgevoerd in zwart, aluminium en rood, zakelijke kleuren die met een bepaalde bedoeling waren gekozen. Het sokkelgedeelte dat gauw vuil werd, was zwart, de paal was aluminiumkleurig als symbool van het industriële, het draagstel, de letters GEB op de sokkel en het afsluitbolletje waren contrasterend rood. Dat bolletje heeft het nog gebracht tot een bekend stukje Haags straatmeubilair dat vroeger ook voor trammasten en palen voor de verlichtingsdraden werd gebruikt.

Bijzonder straatmeubilair

De electrificatie van de openbare verlichting heeft in Den Haag gezorgd voor een bijzonder stuk straatmeubilair: de Berlage lantaarnpaal in drie verschillende vormen. Het is opmerkelijk dat men voor dit onderdeel gekozen heeft voor het ontwerp van een architect en niet zoals gewoonlijk voor een anoniem ontwerp van de eigen gemeentelijke dienst of van een fabriek. Dat dit kon gebeuren is te danken aan een gelukkige combinatie van mensen met beslissingsbevoegdheid en oog voor kwaliteit. Berlage was bevriend met dr. H. van Gelder, hoofd van de Dienst voor Kunsten en Wetenschappen. Zij hadden een goede verstandhouding met de wethouder van Openbare Werken Jurriaan Kok, met wie zij plannen ontwikkelden voor de bouw van een nieuw museum (dit is het Haags Gemeentemuseum geworden). Jurriaan Kok had als beeldend kunstenaar een grote affiniteit met kunst en cultuur. Hij hield bij de presentatie van de museumplannen in 1918 de Gemeenteraad voor dat de gemeenten 'in al wat zij tot stand brengen voor de stadsuitbreiding en stadsontwikkeling, in haar architectuur, in haar straatmeubilair, in haar onderwijs, in al haar werk, haar streven en haar uitingen, kunst en schoonheid laten meespreken.'⁴⁶ Het straatmeubilair wordt hier dus specifiek genoemd.

Wijziging

Later werd er het een en ander aan het ontwerp gewijzigd. Het draagstel dat was opgebouwd uit staven met een T-profiel werd in de jaren dertig vervangen door een eenvoudiger en goedkoper draagstel van

Een restant van het originele draagstel van de Berlage lantaarnpaal in de Korte Molenstraat.

*Het kleinere model Berlage
lantaarnpaal uit 1926.*

holle gebogen buizen, naar ontwerp van het GEB zelf. Wie het originele draagstel wil zien, moet naar de Korte Molenstraat. Daar hangt aan de muur van nummer 26 nog een restant.

Verder maakten het zwart en de aluminiumkleur plaats voor een grijze tint, lichtgrijs voor de paal en donkergrijs voor de sokkel; de aluminiumverf hield niet goed en de zwarte sokkel werd door het steeds intensiever wordende verkeer te snel vuil.

Piet Zwart

Het ontwerp van de Berlage lantaarnpaal was van Piet Zwart maar stond officieel op naam van Berlage.

Normaliter had Piet Zwart er niet zoveel moeite mee, dat hij als medewerker van de architect niet genoemd werd als ontwerper, maar met de lantaarnpaal lag dat anders. Daar zei hij in 1968 over: 'De verhouding van architect tot medewerker was in die tijd volledig anders dan tegenwoordig. Nu worden medewerkers meestal genoemd, tenminste als ze van importantie zijn. Toen niet, je was eenvoudig werknemer, de architect was je werkgever en die verhouding was vrij scherp. Ik heb ook nooit méér gepretendeerd, op één keer na, dat was met die lantaarns. Toen heb ik gezegd: dat gaat toch eigenlijk niet, want die heb ik ontworpen. Ja, zei Berlage, maar ik heb toch de opdracht er voor, maar goed, we zullen het wel eens bespreken bij Gemeente-werken. Toen zijn we daar samen naar toe geweest, maar daar werd gezegd: ja, dáár hebben we niks mee te maken of ú het ontworpen heeft of Berlage. Het staat op naam van Berlage en daar hebben we ons aan te houden want die heeft de opdracht. En och, daar bekommerde je je toen toch eigenlijk niet zo erg over, dat was nu eenmaal usance.'⁴⁷

Nieuwe modellen

In 1926 werd een kleiner model ontworpen, in dezelfde kleuren, maar met een andere vormgeving. In 1932 volgde een tweede type met een lange, uitstekende arm waaraan de lamp hing. Beide modellen zijn in tegenstelling tot de lantaarnpaal uit 1925, die alleen als replica aanwezig is, nog op vele plaatsen in de stad te vinden. Het best vertegenwoordigd zijn ze in de Vogelwijk, waar, op een paar doorgaande wegen na, de Berlage palen in alle straten staan.

Interesse

Voor de Berlage lantaarnpalen bestond ook elders interesse. De gemeente Delft bestelde in 1929 35 lantaarnpalen type Berlage en Enschede vroeg in 1930 schetsen en afmetingen van de Berlage masten.

Voor het recht van vervaardigen vroeg het GEB of f 1.000,00 waarvoor een compleet stel tekeningen ter beschikking werd gesteld of licentiekosten per paal van 10% van de aanschafwaarde.

Erg bont maakte de Handelsvennootschap Rijnstaal uit Arnhem het in 1930. De maatschappij bleek lantaarnpalen volgens het ontwerp van Berlage te maken en te verkopen aan verschillende gemeenten in Nederland. Het betrof hier het ontwerp uit 1925. Het GEB Den Haag stelde hier natuurlijk vragen over en het antwoord van Rijnstaal luidde dat de masten door henzelf ontworpen waren. Zij stuurde een schets van hun model met de opmerking dat zij met hetzelfde recht zouden kunnen zeggen dat de in Den Haag geplaatste masten getrouwe kopieën waren van hun model en eindigden hun brief met een genereus aanbod: 'Het verheugt ons dat de door ons gemaakte masten zoo uitstekend bij u in den smaak vallen en ook wat uiterlijk schoon betreft met het beste kunnen wedijveren. Wij hopen dan ook in de toekomst in de gelegenheid te worden gesteld u bij verdere uitbreiding met voorlichting te mogen dienen, welke voorlichting wij steeds, voor zoover mogelijk kosteloos verstrekken.'

De correspondentie over het kopiëren van de Berlage masten werd in 1934 op verzoek van Berlage stopgezet.⁴⁸

Een bedreigde lantaarnpaal

Van de historische lantaarnpalen is er één nog niet genoemd. Dat is de Keulse paal, die in de jaren twintig in grote aantallen de nieuwe wijken in zuidwest Den Haag verlichtte. Van alle nog gebruikte vooroorlogse lantaarnpalen - de Haagse, de Paal 1913 en de Berlage palen - is deze de meest bedreigde.

Weinig informatie

Over de lantaarnpalen is in de archiefstukken weinig specifieke informatie over vormgeving, kleuren en datering te vinden. In de stukken van de gemeentelijke commissie die de levering van gas en electriciteit begeleidde, wordt voornamelijk gesproken over de lichtsterkte c.q. betere verlichting, uitbreidingen, begrotingen, muntmeters, personele aangelegenheden, tarieven en ongelukjes als 'dat bij het ledigen van den muntmeter in perceel Newtonstraat 103 door de geldophaler een beeldje is omgestooten.' (1926). De schadevergoeding bedroeg f 3,00.⁴⁹

In het archief van het GEB zelf zijn enige gegevens te vinden over het onderhoud en de kleuren van de lantaarnpalen in 1939. Haagse en Keulse palen werden roestvrij gemaakt, bijgemend, bijgegrond en met bronsgroene Japanlak afgeverfd. De armaturen werden van binnen met aluminiumverf afgeverfd. De Berlage palen, 'zgn Berlagemastjes' ondergingen dezelfde voorbehandeling en werden met aluminium-

Oude Palen 1913 en nieuwe en gebruikte Berlage palen liggen op het terrein van Energiebedrijf Eneco, in afwachting van plaatsing.

Een overzicht van de verschillende modellen lantaarnpalen en armaturen die in de loop van de jaren dienst hebben gedaan.

verf afgeleverd, de sokkels met zwarte Japanlak, de ladderijzers en rand van de armatuur eerst met grondverf, daarna met signaalrood afgeleverd. De hoge Berlage lichtmasten uit 1925 werden geheel afgeschraapt, gemenied, gegrond, met aluminiumverf of bronsgroene Japanlak afgeleverd, knop en arm met signaalrood, sokkel met zwarte Japanlak.⁵⁰

Voortschrijdende techniek

Tot 1925 zat er nog een gewone gloeilamp in de lantaarnpalen maar deze hebben een lage lichtopbrengst van ongeveer 14 lumen (eenheid van lichtsterkte) en een lage gemiddelde levensduur van 1.000 branduren. Een jaar openbare verlichting komt overeen met zo'n 4.100 branduren, dus de lamp moest vier keer per jaar worden vervangen. Een belangrijke verbetering betekende de gasontladinglampen waarin verschillende typen te onderscheiden zijn: menglichtlampen, kwikdamplampen, lage- en hogedruk natriumlampen en TL-buizen. Zij hebben een veel langere levensduur en een hogere lichtopbrengst. Het nieuwste van het nieuwste is de QL-lamp met een lichtsterkte van 3.600 lumen en een levensduur van 25 jaar!

Ook het in- en uitschakelen van de straatlantaarns is een wereld van verschil met vroeger. Dan hebben we het niet eens over de gaslantaarns die per stuk aangestoken en gedoofd moesten worden, maar over de elektrische lampen die via een uurwerk in- en uitgeschakeld werden. Iedere week waren mensen van het GEB op pad om de klokken op te winden en de uurwerken op tijd te zetten. Sinds het begin van de jaren zestig gebeurt alles via elektronische pulsen op het lichtnet.⁵¹

Een RB1-lantaarn in de Sumatrastraat.

De historische lantaarnpalen moeten nogal eens het veld ruimen vanwege de hogere eisen die aan de verlichting worden gesteld. Langs de doorgaande verkeerswegen zal men geen oude lantaarnpalen meer aantreffen. De nieuwe palen zijn op enkele uitzonderingen na weliswaar strak en efficiënt van vormgeving, maar missen uitstraling. Zo'n uitzondering is de RB1-lantaarn, een ontwerp van het GEB, die met zijn karakteristieke kap refereert aan het model van Berlage. Helaas wordt ook deze lantaarn steeds vaker vervangen door moderne exemplaren.

Haagse paal

De Haagse paal is in vele dorpen en steden van Nederland te vinden, maar is genoemd naar Den Haag omdat hij hier als eerste werd vervaardigd. De gietijzeren lantaarnpaal werd door de ijzergieterij Enthoven op de markt gebracht, maar werd ook door de ijzergieterijen De Prins van Oranje, Rogier/Nerinx/Richter uit Bergen Op Zoom, Nering-Bögel uit Deventer en G.J. Wispelwy uit Zwolle vervaardigd. Soms heeft de ijzergieterij de lantaarnpaal gesigneerd. Met name op het Lange Voorhout staat een aantal lantaarnpalen met een goed leesbare signering.

De rijk gedecoreerde Haagse paal heeft een nostalgische uitstraling. Boven de sokkel is een ornament-

rand van omgekrulde acanthusbladeren aangebracht. Bovenaan bevindt zich een bladbekroning en twee sierlijk gebogen zijarmen die als steun voor de ladder van de lantaarnopsteker dienen. Hoewel vervaardigd door diverse gieterijen, vertonen ze onderling slechts minieme verschillen.

In de lichtarmaturen kunnen we drie modellen onderscheiden. Het gesloten vierkante model met trapeziumvormige glazen is een replica van de armatuur van de gaslantaarn. Deze was in zijn oorspronkelijke vorm aan de onderzijde open om de zuurstof door te kunnen laten. Bovenop bevindt zich een schoorsteentje, bekrond door een decoratieve vlam, waardoor de verbrandingsgassen konden ontsnappen.

De twee andere modellen zijn het open armatuur en het gesloten conische model. Deze bekronen ook de Paal 1913 en de Keulse paal.

Lantaarn Plein 1813

Op Plein 1813 staat een aantal lantaarnpalen die specifiek voor deze plaats zijn gemaakt. De palen zijn gegoten door de Haagse smederij wed. A. Sterkman en Zn., die later verder is gegaan als ijzergieterij De Prins van Oranje. De lantaarnpalen zijn op de voet gesigeneerd. Met hun rijke decoratie van leeuwenkopjes, parellijstjes, palmetten en laurierbladeren zijn zij een goed voorbeeld van de overdadige versierkunst uit de tweede helft van de negentiende eeuw. Het Plein 1813 maakt onderdeel uit van een villapark, waarvoor tussen 1855 en 1858 vier ontwerpen werden gemaakt. Het ontwerp van gemeente-architect W.C. van der Waeyen Pieterszen is uitgevoerd.

Paal 1913

Hoewel de naam Paal 1913 doet vermoeden dat deze gietijzeren lantaarnpaal in 1913 werd geïntroduceerd, is hij al op foto's van voor 1913 in Scheveningen te zien.⁵² De vraag is dan ook waar deze naam op gebaseerd is. Misschien is in later jaren abusievelijk verondersteld dat deze lantaarnpaal in 1913 voor het eerst in het stadsbeeld verscheen. Het is verder opvallend dat in de archiefstukken wel de Haagse paal, de Keulse paal en de Berlage palen bij name worden genoemd, maar niet de Paal 1913.

De paal is minder uitbundig geornamenteerd dan de Haagse, maar heeft wel een barokke vormgeving. Boven de sokkel zijn ringen van verschillende diktes aangebracht, die soms versierd zijn met guirlandes en eierlijstjes. De zijarmen voor de ladder van de lantaarnopsteker zijn recht. De Palen 1913 vertonen onderling grotere verschillen dan de Haagse, vooral in het gedeelte met de guirlandes en de eierlijstjes. Van de Paal 1913 bestond een bijzondere variant, de muurlantaarn. Deze werd gebruikt wanneer er in de straat weinig ruimte was voor lantaarns. Pal tegen de gevel nam deze lantaarnpaal niet veel plaats in. De lichtarmatuur bevond zich bovenop een arm die boven de straat uitstak. Van deze bijzondere lantaarnpaal was tot voor kort nog één exemplaar over. Hij stond in De Ruyterstraat, ter hoogte van nummer 29. Helaas hebben de Haagse Openbare Diensten (HOD) in 1996 gemeend deze unieke lantaarnpaal te moeten verwijderen, omdat hij niet in het onderhoudsprogramma paste. Wat we in smalle straten nog wel veel zien zijn de wandarmen met lichtarmatuur zoals in de Juffrouw Idastraat.

Keulse paal

Evenals van de Paal 1913 is van de Keulse paal niet veel bekend. Gezien de vormgeving van de ornamenten die aan Art Déco doet denken en het sobere, strakke uiterlijk dateert de Keulse paal uit de jaren twintig. Mogelijk duidt de naam op een herkomst uit het Duitse Ruhrgebied.

De vroegst gevonden vermelding van de Keulse paal stamt uit 1924, toen de verlichting met spanleiding (aan draden) over de Leidse Straatweg werd vervangen door 28 stuks 'Keulsche Palen'.⁵³

De Keulse paal verdwijnt in hoog tempo uit het stadsbeeld. Behalve dat deze paal als 'industriële' paal tot voor kort weinig waardering ondervond, wordt hij in tegenstelling tot de Haagse paal en de Berlage palen niet meer nieuw gemaakt.

Berlage paal

Het ontwerp van de kleinere Berlage paal werd in 1926 door het college van Burgemeester en Wethouders goedgekeurd.⁵⁴ Of de toenmalige eerste tekenaar op het bureau van Berlage, Piet Zwart, die wel het ontwerp heeft gemaakt voor de paal uit 1925 met een veel forser draagstel, ook voor deze paal het ontwerp heeft geleverd, is niet duidelijk. Uit de expliciete mededeling van het GEB dat Berlage praktisch niet heeft meegewerkt aan het eerste ontwerp met het draagstel, zou je kunnen opmaken dat hij deze kleinere paal wel heeft ontworpen.⁵⁵

De lantaarnpaal bestond evenals de door Piet Zwart ontworpen lichtmast, uit een zwarte gietijzeren sokkel met de letters GEB en een aluminiumkleurige paal. De paal is aan de bovenzijde halfrond gebogen met aan het uiteinde de lamp. De kap is met rood afgebiesd en met de paal verbonden door een ijzeren strip. Het ladderijzer is rood.

Ook bij deze lantaarnpaal zijn de kleuren zwart en aluminium vervangen door grijze tinten. De meest recente verandering betreft de beschermkappen rond de lamp. Oorspronkelijk waren deze aan de onderzijde open maar ze worden geleidelijk aan vervangen door gesloten kappen.

De Berlage paal staat op vele plaatsen in de stad, maar is het talrijkst in de Vogelwijk.

Berlage paal met uithouder

In 1932 stelde de directeur van het GEB zich met Berlage in verbinding omdat de lantaarnpaal uit 1926 tussen bomen niet zo geschikt was.⁵⁶ Berlage maakte een aangepaste versie die in vorm en kleur overeenkomt met het oude model, maar die hij voorzag van een lange uithouder. Hierdoor steekt de lamp verder uit over de straat en blijft dus uit de bomen.

VII Pompen

Tot de aanleg van de waterleiding in 1874 was de bevolking van Den Haag aangewezen op putten, grachten en pompen voor het halen van drink- en waswater. De meeste huizen hadden in de keuken of tegen de achtergevel een pomp, die op een put was aangesloten. Ook ziet men wel pompen in de voorgevel opgenomen; een voorbeeld hiervan is de natuurstenen pomp tegen de voorgevel van Lange Voorhout 60.

Een natuurstenen pomp tegen de voorgevel van Lange Voorhout 60.

Stadspompen

Voor algemeen gebruik plaatste het gemeentebestuur pompen op diverse punten in de stad. Dit waren monumentale pompen van natuursteen of gietijzer, die vaak voorzien waren van lantaarns. Zulke pompen met lantaarns stonden bijvoorbeeld voor het Logement De Nederlanden aan het Huygensplein, op de hoek van de Kneuterdijk en het Lange Voorhout en op de Grote Markt.⁵⁷

In 1877, net na de introductie van de waterleiding, waren er in totaal 61 ijzeren en 11 stenen openbare pompen verspreid over de stad. De pompen werden blijkens het onderhoudsbestek goed onderhouden. De drukste maand was mei; dan werden de stenen pompen geheel schoon geschuurd, alle voegen tussen het hardsteen met Portland cement gevuld, het metselwerk gevoegd en het hout- en ijzerwerk van de pompen en de lantaarns geverfd. De ijzeren pompen werden afgeschraapt, bijgegrond, gegrond en overgeverfd. Verder werden alle pompen wekelijks gesmeerd zodat ze zonder geknars werkten, en werden de riolen en kolken altijd schoongehouden.

In 1884 was het aantal pompen gedaald tot 55 ijzeren en 10 stenen.⁵⁸ Hoe meer huizen op de waterleiding werden aangesloten, hoe minder pompen er nodig waren. Momenteel zijn er nog drie pompen op de openbare straat te vinden, maar deze staan er louter voor de sier.

B. YSVELD
LOGEMENT DE NEDERLANDEN
naby het Hollandsche
SPOORWEG STATION
'S GRAVENHAGE.
HOTEL DES PAYS-BAS
dans la proximité de la Station
DU CHEMIN DE FER HOLLANDAISE
À LA HAYE.

Een pomp met vier gaslantaarns voor het Logement De Nederlanden aan het Huygensplein. Anonieme litho uit omstreeks 1866.

Pomp Binnenhof

De laat achttiende-eeuwse natuurstenen pomp op het Binnenhof staat niet in de vrije ruimte, maar is tegen een gebogen gevel geplaatst. Hij bezit nu aan twee kanten spuw-ers, maar oorspronkelijk waren het er vier. De openingen aan de voor- en achterzijde zijn dichtgezet.

De pomp vertoont veel gelijkenis met die op het Lange Voorhout, maar is rijker gedecoreerd. De bekleding bestaat uit rusticaplatten, op de hoeken hangen guirlandes in Lodewijk XVI-stijl en aan de bovenzijde bevinden zich onder de rand fraai gebeeldhouwde grotesken in de vorm van vissenkoppen.

Pomp Lange Voorhout

De monumentale natuurstenen pomp op het Lange Voorhout dateert waarschijnlijk uit dezelfde tijd als de pomp op het Binnenhof. We zien hier dezelfde rusticaplaten, grotesken in de vorm van vissenkopjes en typisch Lodewijk XVI-motieven zoals de diamantkopjes met guttae (druppels) onder de rand in het midden. Bovenop staat een ornament dat heel toepasselijk doet denken aan een overstromend bassin.

De pomp beschikt over een houten deurtje met fraai ijzerbeslag om bij het binnenwerk te kunnen komen.

Pomp Rond de Grote Kerk

De bakstenen pomp op Rond de Grote Kerk is van de drie pompen de meest eenvoudige. Hij is wel de enige met het gemeentewapen van Den Haag, dat, gevat in een sierlijke cartouche, aan de rand van de natuurstenen afdekking is bevestigd. Bovenop de pomp is een decoratie aangebracht, bestaande uit een bol met weelderige bloemen, acanthusbladeren en dennen-appels.

Dat deze pomp hier uitsluitend voor de sier is neergezet, blijkt duidelijk uit het ontbreken van een put of een natuurstenen waterbak onder de spuwer.

VIII Stoepen, paaltjes en hekken

Vele gebouwen staan met hun voorgevel direct aan het trottoir zonder overgang van particulier naar openbaar terrein. Waar dat niet het geval is, zien we een tuintje of een duidelijk gemarkeerde stoep.

Stoephekken aan het Korte Voorhout. Anonieme litho van het herenlogement uit 1844.

Bestraat strookje grond

De stoep voor het huis kent een lange geschiedenis. In de middeleeuwen lag vaak voor het huis, tussen de voorgevel en de weg, een strookje grond dat door de eigenaar van het huis werd bestraat: de stoep. Op deze open stoep speelde het openbare leven zich af. Men dreef er handel, verkocht er koopwaar en er vonden ontmoetingen plaats. Soms werd haaks op de gevel een bank geplaatst.

In de loop van de zeventiende eeuw veranderde de stoep van aanzien bij de rijkere huizen. In plaats van een gebruiksstoep ontstond een sierstoep. Deze nog steeds aanwezige stoepen zijn begrensd door smeedijzeren hekken of door stoeppalen die onderling met een ketting of een stang verbonden zijn. De stoeppalen zelf zijn van hout of natuursteen, en in de negentiende eeuw ook van gietijzer.

De stoephekken dienden niet alleen als versiering maar ook om koetsen en handkarren op enige afstand van het huis te houden. Voor het aanbrengen van een

afscheiding was toestemming nodig van de overheid omdat niemand op eigen gelegenheid openbare ruimte in beslag mocht nemen.¹⁹

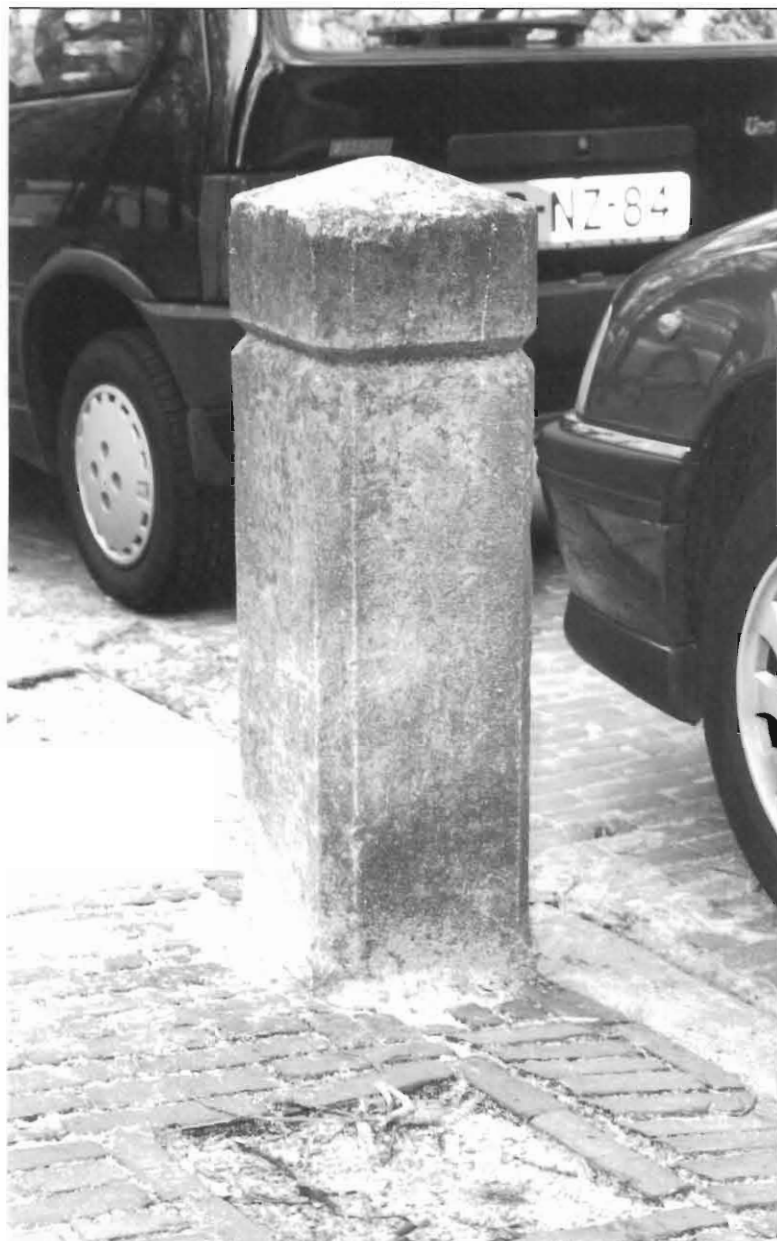
De stoephekken boden een uitgelezen kans tot versiering en dit heeft men dan ook niet nagelaten. Er zitten juweeltjes van beeldhouwkunst en smeedkunst tussen. De meeste voorbeelden vinden we aan het Voorhout, waar de statige patriciërswohnungen uit de achttiende en negentiende eeuw voorzien zijn van een rijke diversiteit aan stoephekken.

Bordes

Wat we tevens vaak bij de rijkere huizen zien is een opgang naar de voordeur, bestaande uit één of meerdere treden: het bordes. Een bordes is niets anders dan een verhoogde stoep voor de ingang. Bordessen ontstonden toen onder huizen souterrains werden aangelegd. De begane grond kwam nu hoger te liggen en daardoor ook de voordeur die als hoofdingang ging fungeren. Het souterrain kreeg een afzonderlijke deur die als dienstingang bedoeld was voor het personeel. Met een statige en monumentale hoofdingang kon de bewoner een visitekaartje van zijn rijkdom afgeven. Een chique bordes van zachtgrijze natuursteen, omgeven door mooi smeedwerk, droeg daar zeker aan bij.

Een reeks bordessen aan de Prinsessegracht, gezien naar de Herengracht. Pen en penseel van Jan van Call, omstreeks 1690.

Historisch anti-parkeerpaaltje op het Lange Voorhout.

Voormalige grenspalen tussen Den Haag en Loosduinen. Deze zijn herplaatst in Marlot.

De trend begon al in de zeventiende eeuw, maar werd vanaf de achttiende eeuw bij de rijke patriciërshuizen standaard.

Behalve aan het Voorhout bezitten ook vele huizen aan de Lange Vijverberg, de Prinsegracht en de Prinsessegracht fraaie bordessen.

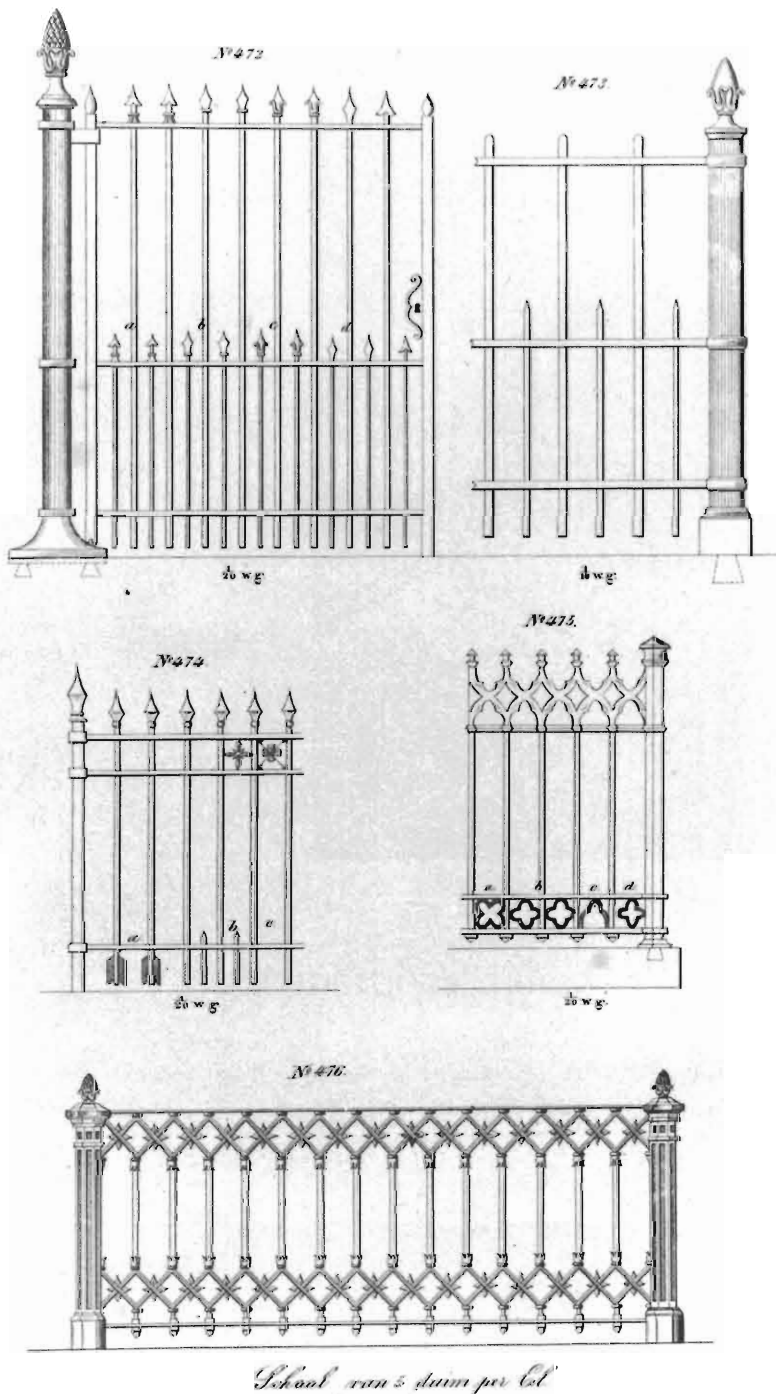
Onopvallend

Voor sommige huizen liggen stoepen, die niet van het trottoir zijn afgescheiden door een hek of palen, maar die door het gebruik van een ander type bestrating herkenbaar zijn. Vooral uit de periode rond 1900 zijn leuke en verrassende exemplaren van zachtgele reliëfsteentjes of graniet bewaard gebleven. Ze liggen over de volle breedte van het pand of alleen voor de voordeur. Omdat ze niet duidelijk gemarkeerd zijn en op hetzelfde niveau liggen als het trottoir, vallen ze in eerste instantie niet zo op.

Markering

Stoeppalen hebben ook in algemene zin een functie om een gebied af te bakenen, bijvoorbeeld om parkeren tegen te gaan of om de grens tussen een gemeente, provincie, waterschap of landgoed aan te geven. Er zijn nog maar weinig historische paaltjes over omdat ze bijna allemaal vervangen zijn door moderne betonnen en ijzeren exemplaren of door de overigens aantrekkelijke stenen bollen. Alleen op het Voorhout staat nog een aantal oude markeringspaaltjes. Ook een paar grenspalen blijken te zijn bewaard; de voormalige grenspalen tussen Den Haag en Loosduinen staan nu als markeringspaaltjes in Marlot.

Een bijzondere functie hebben de palen die soms aan weerszijden van het bordes of tegen de hoeken van huizen te vinden zijn: de schamppalen. Zij vormen een bescherming tegen aanrijdingen en worden daarom ook wel afhouders genoemd. Als schamppaal dienden vaak afgezaagde kanonlopen of afgedankte stoepalen.

Tuinhekken

De hekken rond voortuinen of langs terreinen zijn in wezen een variant op de stoephekken. Ook zij grenzen een gedeelte van de openbare straat af. De variatie is groot, er zijn bakstenen muurtjes, giet- en smeedijzeren hekken en combinaties van steen, hout en ijzer. In de negentiende eeuw werden gietijzeren tuinhekken populair die via de ijzergieterijen in groten getale op de markt werden gebracht. Uit de modellenboeken kon de klant naar eigen smaak en inzicht een hek kiezen of uit verschillende onderdelen laten samenstellen. Soms is op de voet van een baluster de naam van de ijzergieterij terug te vinden.

Er zijn nog opvallend veel hekken bewaard die uit de bouwtijd van de huizen stammen. Met name in het Statenkwartier, de Vogelwijk en Marlot zijn aan de hand van de hekken die bij de architectuur van de huizen passen, de stilistische veranderingen goed te volgen. Het is architectuur in miniatuur. Zo vinden we in de hekken Art Nouveau, Amsterdamse School, Nieuwe Haagse School en Art Déco terug.

Lange Voorhout 78 ▲

De stoep wordt gemarkeerd door lage stoeppalen waartussen een eenvoudige schakelketting is gehangen.

Lange Voorhout 16 ▼

De taps toelopende stoeppalen zijn voorzien van een bijzondere decoratie in de vorm van draperieën.

Prinsessegracht 31 ▲

Het stoephek van deze achttiende-eeuwse patriciërs-woning bestaat uit rijk gedecoreerde stoeppalen en sierlijk smeedwerk.

Lange Voorhout 28 ►

Soms werden stoephekkken vervangen, zoals uit onderzoek bij dit huis is gebleken. Het oorspronkelijke ijzeren hekwerk uit 1735 is tussen 1836 en 1861 vervangen door stoeppalen. Hiertussen zijn aan het eind van de negentiende eeuw ijzeren banden met meandersiering aangebracht. Voor het plaatsen van de stoeppalen werden de hoeken van het bordes verzaagd.⁶⁰

Lange Voorhout 33 ▲

Hier zijn delen van de stoeppalen zwart gemaakt. Oorspronkelijk waren dat de delen die men gezoet had. Gezoet wil zeggen dat na het schuren van de natuursteen het vlak met olie werd nageschuurd. Daardoor werd het oppervlak donkerder en dieper van kleur. Wanneer na verloop van jaren het effect vervaagde, werd de kleur met zwarte verf weer opgehaald.

Lange Voorhout 34 ▼

Het monumentale smeedijzeren hekwerk dat het souterrain van de openbare weg afschermt hoort bij een riant woonhuis uit 1734. Het werd gebouwd naar ontwerp van architect Daniël Marot voor de vermogende Adrienne Huguetaan. Het smeedwerk van het hek sluit fraai aan bij de weelderige Lodewijk XIV-stijl van de voorgevel.

Lange Voorhout 66 ▲

Rondom de stoep van deze patriciërs woning staat een eenvoudig gietijzeren hekwerk bestaande uit balusters met daartussen rechte stangen. Dit type hek is vrij algemeen.

Lange Vijverberg 8 ▼

Het Huis Van Schuylenburch dat in 1715 naar ontwerp van Daniël Marot gebouwd is, heeft voor zo'n monumentaal pand een vrij eenvoudig frontaal bordes, bestaande uit zes licht gebogen natuurstenen treden met een ijzeren balustrade aan weerszijden. Op de bovenste trede is een schoenschraper bevestigd, een onmisbaar attribuut voor het reinigen van laarzen en schoenen van allerlei straatvuil.

Korte Vijverberg 3 ◀

Het bordes van dit herenhuis, nu het Kabinet der Koningin, werd in 1724 aangelegd op verzoek van de toenmalige eigenaar Johan van Schuylenburch. In de fraai bewerkte natuurstenen voorkant van het bordes zijn Lodewijk XIV-elementen te herkennen. De oorspronkelijke toegang tot het souterrain onder het bordes werd bij de restauratie in 1943-1944 dichtgezet.⁶¹

Groot Hertoginnelaan 164 ▼

Voor dit huis uit ca. 1900 ligt een stoep van zachtgele reliëfsteentjes, die uit de bouwtijd van het huis stammen.

Van Aerssenstraat 161 ▲

Veel huizen van voor 1940 bezitten granieten stoepen. Hier is met mozaïeksteentjes een mat geïmiteerd.

Nassau Dillenburgerstraat 45 ►

Minuscuul, maar toch verzorgd; een driehoekige granieten stoep uit ca. 1900, aangelegd voor een afgeschuinde hoek van het huis.

Paramaribostraat ▲

Deze twee hardstenen paaltjes sluiten een van de toegangen naar het complex arbeiderswoningen in de Paramaribostraat voor auto's af. De palen zijn aan de onderzijde versierd met acanthusblad en aan de bovenzijde met een geschulpte rand. De gaten verraden dat deze palen ooit onderling door een stang zijn verbonden en als stoephek elders dienst hebben gedaan.

Dagelijkse Groenmarkt 1 ▼

Aan de voet van het bordes van het Oude Stadhuis (1564-1565) zijn ter bescherming van de natuursteen schamppalen in de vorm van afgezaagde kanonlopen geplaatst.

Wassenaarseweg ▲

De brug, het toegangshek en de portierswoning dateren uit de achttiende eeuw en behoren tot het voormalige landgoed Oostduin. Het toegangshek is een dubbel spijlenhek met zijvleugels, waarin twee lantaarns zijn opgenomen. De punten hebben als accent een witte kleur gekregen. In 1990 is het hek gerestaureerd.

1e Sweelinckstraat 2 ▼

Het gietijzeren hekwerk op een natuurstenen borst-wering sluit de kleine hoektuin van dit herenhuis uit ca. 1895 af. Het hek is opgebouwd uit smalle balusters waartussen gedraaide spijlen zijn aangebracht.

Laan van Nieuw Oost-Indië 248 ▲ Galvanistraat ▼

Dit tuinhek met zijn zwierige smeedwerk uit ca. 1900 is een goed voorbeeld van Art Nouveau. Door de doorlopende lijnen ontstaat een vloeiende ritmische beweging.

In de wijken die gebouwd zijn tussen 1880 en 1910 zien we vaak hoge gemetselde tuinmuren. Soms zijn deze, zoals hier, voorzien van een ijzeren hekwerk.

Bachmanstraat 39 t/m 49 ▲

De uitbundige vormen van de Amsterdamse School komen in deze tuinhekken uit de jaren twintig goed tot uitdrukking. Het verspringende metselwerk en de grillige openingen zorgen voor een afwisselend beeld.

Sijzenlaan ▼

Deze hekken van baksteen en ijzer passen bij de bouwstijl van de huizen. De 'landhuisjes' werden in 1927-1928 gebouwd in de traditionele stijl van de Delftse School door architect A.J. Kropholler in de Kwartellaan, Pauwenlaan en Sijzenlaan.

Kanarielaan ▲

Dit klassieke tuinhek uit de jaren twintig, bestaande uit bakstenen pijlers waartussen houten planken zijn aangebracht, zien we veel rond de tuinen in de Vogelwijk.

Waalsdorperweg 64 t/m 128

Van der Burchlaan 34 t/m 40 ▼

Hier sluiten volledig bakstenen hekken die uit de jaren twintig dateren de voortuinen van de straat af. De lichtgebogen uiteinden van de hekken zijn tegen pijlers met een natuurstenen afdekking geplaatst. De bovenkant bestaat uit halfronde aardewerken pannen.

IX Telefoon

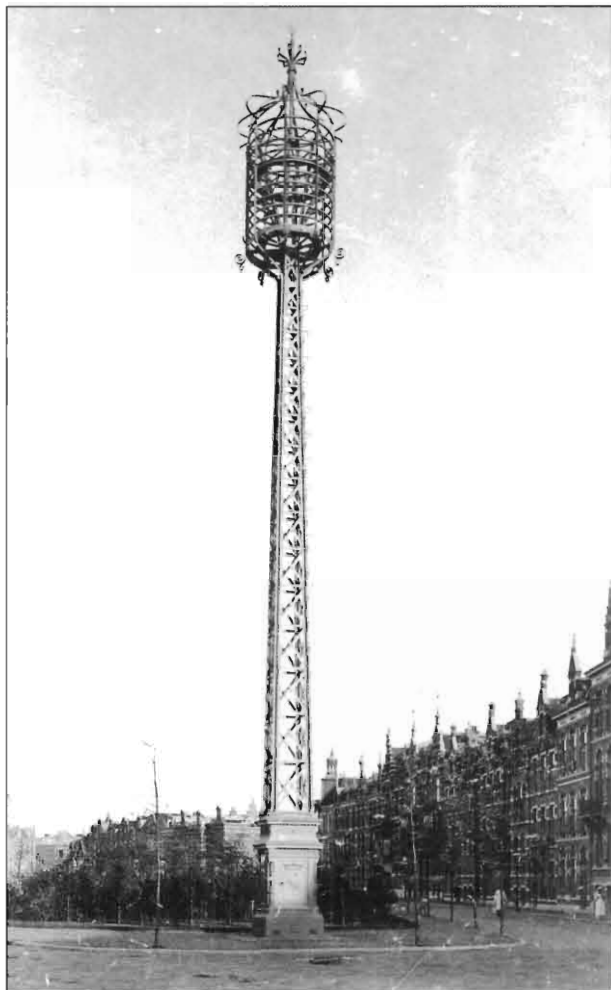
De exploitatie van een telefoonnet was aanvankelijk in particuliere handen. In 1881 kreeg de Nederlandsche Bell Telefoon Maatschappij een vergunning voor de duur van 15 jaar. De telefoondienst startte op 1 juli 1883 met 76 aansluitingen. De concessie werd na afloop van de 15 jaar nog enkele malen korte tijd verlengd, maar in 1901 besloot het gemeentebestuur de exploitatie zelf ter hand te nemen. Er waren nog niet veel aansluitingen - in 1897 nog maar 607 - en de telefoon werkte niet naar tevredenheid. Bovendien waren de tarieven te hoog.⁶²

Gemeentelijke Telephoondienst

De Gemeenteraad stelde een 'Commissie van bijstand in het beheer van de Gemeente Telefoon' in en de kersverse Gemeentelijke Telephoondienst werd gevestigd in een gebouw aan de Hofstraat dat speciaal daartoe door gemeentearchitect A.A. Schadee was ontworpen. De telefoon bleef tot aan de Tweede Wereldoorlog in handen van de gemeente, een uitzonderlijke situatie die Den Haag deelde met Amsterdam en Rotterdam. Al snel bleek dat al die verschillende lokale netten, of ze nu door de gemeente werden geëxploiteerd of door een particuliere onderneming, belemmerend werkten voor het telefoonverkeer. Toen in 1897 het interlokale net in handen van het rijk kwam, werkte men langzamerhand toe naar een volledige staatsexploitatie. Deze taak werd opgedragen aan de Posterijen en Telegrafie die een speciale Telephoondienst instelde (de PTT).

Het gebouw van de Gemeente Telefoon in de Hofstraat, afgebroken in 1988.

Een spreidpaal (telefoontoren) op het Sweelinckplein (1919).

Een gemeentelijke telefooncel uit de jaren dertig. Ernaast staat een eveneens uit het straatbeeld verdwenen gietijzeren brievenbus.

In de eerste twee decennia van de twintigste eeuw werden alle particuliere en gemeentelijke lokale netten overgenomen, op die van Den Haag, Amsterdam en Rotterdam na vanwege de hoge kosten die met de overname van deze netten gemoeid waren.

Spreidpalen

Ook de telefoon heeft voor markant straatmeubilair gezorgd. Omdat de telefoon lang in eigen handen is gebleven, bepaalde de gemeente de vormgeving en niet het rijk.

Het meest opvallend waren natuurlijk de reusachtige telefoontorens, de 'spreidpalen'. Zij vormden het vertelpunt in het lokale telefoonnet. Vanuit de telefooncentrale liepen de lijnen naar de verschillende spreidpalen in de stad en vandaaruit gingen ze via de kooi bovenin verder naar de abonnees. Zolang het aantal abonnees beperkt was, leverden de bovengrondse lijnen niet zo'n probleem op. Maar naarmate er meer abonnees en dus ook meer draden kwamen, werd de kwetsbaarheid groter. Daarom werden de bovengrondse draden geleidelijk aan vervangen door kabels onder de grond en verdwenen de telefoontorens uit het stadsbeeld. Kabelhuisjes en kabelkastjes namen hun functie over.

Spreekcellen

In 1902 opende de Gemeentelijke Telephoondienst zes publieke telefoonstations, van waaruit ook interlokale en internationale gesprekken konden worden gevoerd: in de Hofstraat, het Staatspoor, het gebouw van de Openbare Reiniging, Station Laan van Meerdervoort, Station Anna Paulownastraat en Perron Hollandse Spoor. Voor uitsluitend lokale gesprekken had men de beschikking over achttien telefoonstations. Het aantal stations werd in de loop van de jaren geleidelijk uitgebreid tot ruim 300 aan het eind van de jaren dertig.⁶³

Deze telefoonstations waren ondergebracht in openbare gebouwen. De cellen op straat die nu gemeengoed zijn, kwamen pas in 1931. In 1932 waren er al 23 'nieuwe spreekcellen op de openbare weg'.⁶⁴

De cel van toen was een stoer bouwsel, bestaande uit vier schuine hoekstukken, waartussen houten en glazen wanden waren geplaatst. Het geheel was afgedekt met een forse kap. Door twee klapdeurtjes ging men naar binnen. Vanwege de open onderzijde werd de cel ook wel de 'kouwe benen cel' genoemd.

Noodkreten op een telefooncel in de Frederik Hendrikslaan (1981).

Een alarmcel als vitrine in de Geleenstraat.

Alarmcel uit de jaren dertig in de Werkhovenstraat.

Calamiteiten

Voor het melden van calamiteiten kon het publiek terecht in een aparte telefooncel, de brand-alarmcel. De alarmcellen werden voor het eerst genoemd in 1925, niet zoals je zou verwachten in het jaarverslag van de Telephoondienst maar in het verslag van het Electriciteitsbedrijf onder het kopje straatverlichting: '21 brandcellen, ieder bevattende 1 lamp van 65 watt'.⁶⁵ Pas in 1929 vermeldt de Telephoondienst ze; hun aantal bedroeg toen 103.⁶⁶ In 1932 werd een nieuw type alarmcel voor op straat geïntroduceerd die in vorm overeenkwam met de telefooncel. De wanden waren van hout en verbonden door schuine hoekstukken. De kap was met koper bekleed en de zij- en achterwanden met plaatijzer. De kleur was grijsgroen. Net als bij de telefooncellen ging men door twee klapdeurtjes naar binnen. Op de zijwanden was een bord met de tekst 'alarm brand politie' bevestigd.⁶⁷ Tegenwoordig zijn de alarmcellen overbodig geworden nu vrijwel iedereen zelf telefoon heeft en de politie de beschikking heeft over mobilifoons. Van de 157 alarmcellen in 1940 is er nu nog één over. Hij staat op het Buitenhof naast de enige overgebleven historische telefooncel. De alarmcel in de Geleenstraat die nu dienst doet als vitrine voor het borstbeeld van Stalin is niet meegerekend.

Telefooncel

Op 30 november 1995 werd op het Buitenhof een gerestaureerde telefooncel herplaatst. Het is de bekende rechthoekige zilvergrijze telefooncel met het opschrift 'telefoon' in witte letters op blauw glas die tot 1984 alom in Nederland vertegenwoordigd was.

De cel werd in 1931 in opdracht van de PTT ontworpen door de architecten J.A. Brinkman en L.C. van der Vlugt (onder meer bekend van de Van Nelle Fabriek en het Feyenoordstadion in Rotterdam).

Geheel naar de geest van de tijd koos men voor een zakelijke constructie van glas en staal. Een tijdloos ontwerp, naar nu blijkt, omdat de cel nog steeds uiterst modern oogt.

Op advies van Brinkman en Van der Vlugt kreeg de firma Gispens de opdracht de cel te fabriceren. Deze keuze lag voor de hand omdat Gispens en Van der Vlugt al veel samenwerkten bij de inrichting van interieurs.⁶⁸

Alarmcel

In 1996 zijn de laatste alarm-brand-politiecellen weggehaald, op één na. Deze staat op het Buitenhof, naast de telefooncel. Net zoals de alarmcellen en de telefooncellen uit de jaren dertig in vorm overeenkwamen, zo lijkt ook deze alarmcel op de telefooncel van Brinkman en Van der Vlugt. De glazen alarmcel werd rond het midden van de jaren zestig in Den Haag geïntroduceerd. De cel op het Buitenhof heeft een rechte kap en panelen die in horizontale roeden zijn onderverdeeld. Er was nog een tweede vergelijkbaar type met een flauw gebogen kap en iets omkrullende randen. De glazen panelen waren in vier ruiten onderverdeeld. De voormalige alarmcel in de Geleenstraat is daar een voorbeeld van.

De cellen waren bedoeld in geval van calamiteiten. Het publiek kon snel de politie alarmeren, want niet iedereen beschikte in die tijd over een eigen telefoontoestel. De agent kon door middel van een alarmcel worden opgeroepen om contact op te nemen met het politiebureau. Daartoe bevond zich in iedere cel een schijf met rode en witte vlakken, de zogenaamde blinker. Stond de blinker op rood, dan wist de agent dat hij contact moest opnemen met het politiebureau. Met de komst van mobiele telefoons is deze functie overbodig geworden.

Kabelhuisje PTT

Iets terug van de weg bevindt zich aan de Alexanderstraat een kabelhuisje van de PTT uit 1953, dat door zijn uiterlijk en zijn ligging achter een hek sterke overeenkomsten vertoont met een gewoon woonhuis met voortuintje. Zo heeft het gebouw een traditioneel zadeldak en een voordeur met stoepje. Aardige details zijn verder de smalle banden in het metselwerk en het witte fronton als beëindiging van het zadeldak.

Het kabelhuisje is een buurtcentrale waarin de telefoonaansluitingen worden beheerd. Het zorgt ervoor dat de verbindingen tussen de verschillende telefoons tot stand komen.

X Transformatorzuilen, -huisjes en gemalen

*Vooraf transformatorzuilen moesten het ontgelden als het ging om ontsierend straatmeubilair. Uit de correspondentie van diverse gemeentelijke diensten blijkt dit overduidelijk. 'De oprichting van transformatorzuilen van het hier ter stede gebruikelijke peperbus-vormige model werkt zeer hinderlijk in het stadsbeeld en deze ontsiering dient voortaan te worden voorkomen' schreef de Dienst Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting in 1922, en in 1923 stelde diezelfde Dienst voor 'een algemeene regeling te treffen, waardoor voortaan voorkomen wordt dat de stad verder ontsierd wordt door de onooglijke transformatorzuilen.' Nog erger werd het als de zuilen beplakt werden met reclame. Dan 'werken zij in echter nog hooger mate ontsierend,... een omstandigheid, waarop ook reeds door de Schoonheidscommissie is gewezen.'*⁶⁹

Een peperbus op de Groot Hertoginnelaan, hoek Valeriusstraat omstreeks 1925.

Een kijkje in het interieur van de transformatorzuil.

Hoge spanning

Waarvoor dienden transformatorzuilen? Zij herbergden de transformatoren die ervoor zorgen dat de hoge spanning vanuit de centrale wordt omgezet in een lage spanning, die geschikt is voor huishoudelijk gebruik. Vanuit de zuilen werd vervolgens die lage spanning verdeeld naar de gebruiker via een ondergronds netsysteem.

De eerste zuilen - 53 stuks - werden in 1906 geplaatst, het jaar waarin de gemeente zelf begon met de levering van elektriciteit vanuit een nieuwe centrale aan het De Constant Rebecqueplein. Het aantal zuilen breidde zich daarna gestaag uit. In 1909 waren er 65, in 1919 110, in 1925 151, in 1934 222 en in 1944 228.⁷⁰ De plaatstalen zuilen zijn in twee verschillende hoogtes gemaakt en afgedekt door gewelfde zinken kappen. Dit is het bekende 'peperbus' model. In 1948 werd naast de gewelfde kap een goedkoper puntdeksel geïntroduceerd. De hoge zuil is 5,60 meter en heeft een diameter van 1,60 en de kleine zuil meet 4,25 met een diameter van 1,40. Alle zuilen zijn voorzien van

De granieten reclamezuil refereert in vorm aan de transformatorzuil.

drie deurtjes boven elkaar, waardoor men bij de transformatoren kan komen.

Aanvankelijk bedroeg de spanning 3.000 Volt of 3 kV, maar al vrij snel kon men een stroom met een hogere spanning van 10.000 Volt of 10 kV opwekken.

De oude netten van 3 kV bleven nog wel in gebruik omdat het mogelijk was om via onderstations de spanning van 10 kV om te zetten in 3 kV. Zolang de 3 kV-netten in gebruik bleven konden de transformatorzuilen blijven functioneren. De transformatoren die vereist zijn voor de 10 kV-netten zijn namelijk te

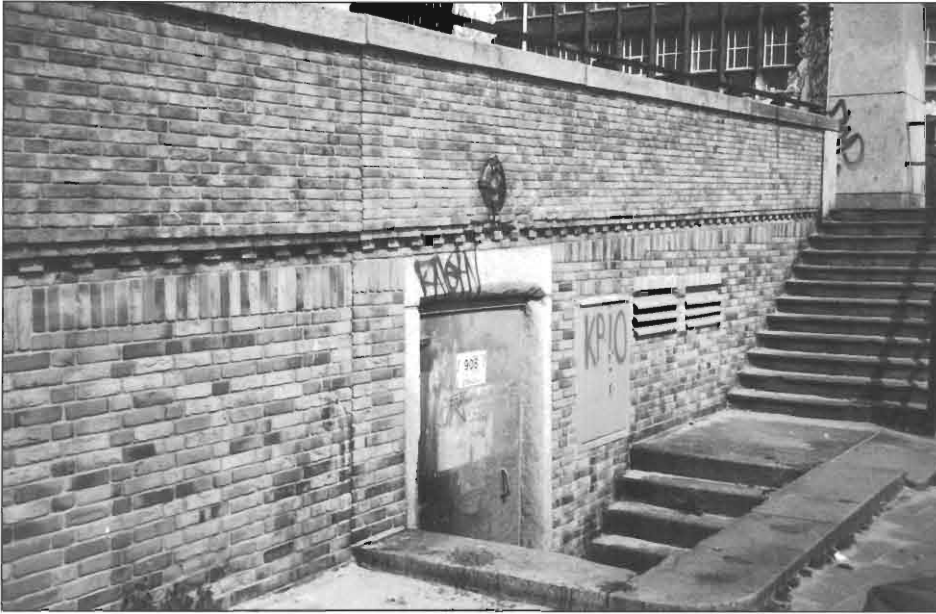

groot voor de beperkte ruimte van een zuil. Het was dan ook afgelopen met de transformatorzuilen toen men in 1956 met de ombouw van de oude 3 kV-netten naar 10 kV begon. Er zijn er nu maar zes over die alleen nog dienst doen als reclamezuil. Ze staan op het Lange Voorhout, in het Emmapark, de Vondelstraat, de Nieuwe Haven, het Buitenhof en de Loosduinse Hoofdstraat.

Reclame

Dat de zuilen niet meteen allemaal zijn verwijderd is te danken aan hun tweede functie als reclamezuil. Straatmeubilair is geliefd om te gebruiken voor reclamedoeleinden, al zijn lang niet alle objecten hiervoor geschikt. Transformatorzuilen zijn dat echter wel. Ze zijn van het begin af aan hiervoor gebruikt, overigens niet tot ieders genoegen zoals hierboven is beschreven.

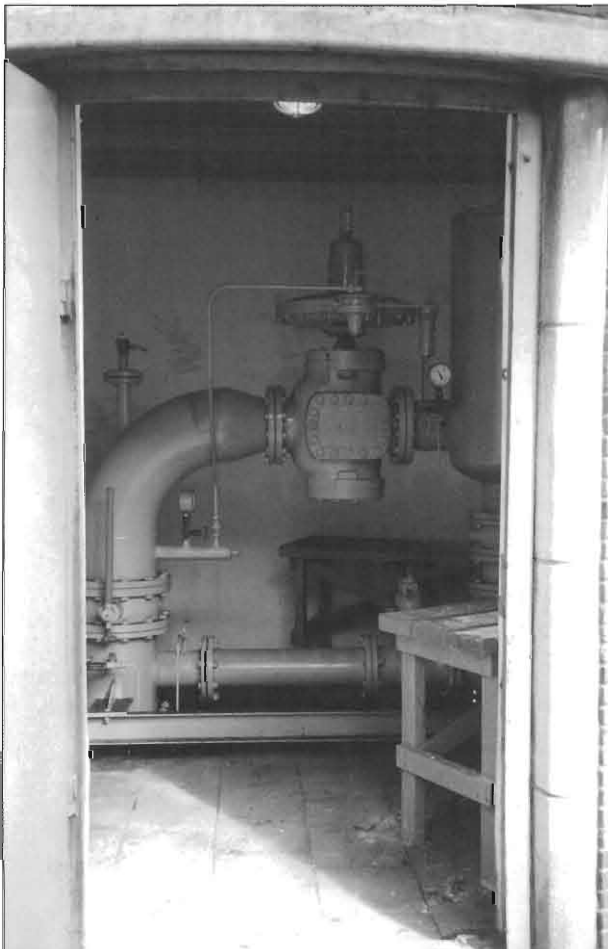
Reclame op een transformatorzuil op de Zuidwal, hoek Boekhorststraat, ca 1970.

In een van de landhoofden van de Vaillantbrug is onzichtbaar een transformatorruimte weg-gewerkt.

In de stad staan ook naoorlogse zuilen die op de transformatorzuilen lijken maar die uitsluitend voor reclame-doeleinden zijn vervaardigd. Een zeer markante is de granieten zuil met ronde knop.

Een gasregulatorgebouwtje van binnen (Tesselseplein).

Huisjes

De grotere transformatoren voor de 10 kV-netten werden ondergebracht in stenen gebouwtjes die meer ruimte boden. Een voordeel was ook dat de apparatuur en het personeel bij slecht weer droog bleven als er aan de transformatoren gewerkt moest worden. De eerste huisjes verschenen omstreeks 1925 en onder-vonden net als de zuilen veel weerstand. De Schoonheidscommissie (de latere Welstandscommissie) gaf zelfs de voorkeur aan de zuilen omdat zij het stads-beeld minder schaadden 'mits voorzien van een meer esthetische afdekking en niet ontsierd door aanplak-biljetten'.⁷¹

De meeste huisjes zijn strak en sober, met spaarzame decoraties, maar er zijn een paar uitzonderingen: het transformatorhuis op het Bloklandenplein naar ont-werp van gemeentearchitect J.J. Hellendoorn uit 1924 en het huisje voor het Juliana Kinderziekenhuis uit 1928 van architect Eduard Cuypers.

Als het enigszins kon werkte men de gebouwtjes onzichtbaar weg. Zo werd in de landhoofden van de Loosduinsebrug en de Vaillantbrug een transfor-matorruimte ingebouwd.

Gasregulatoren

Behalve transformatorhuisjes voor electriciteit bevin-den zich op straat ook gasregulatorgebouwtjes, die dezelfde functie hebben en er hetzelfde uit zien. In deze gebouwtjes wordt de gasdruk in het hoofdtrans-portnet omgezet in een lagere druk voor het distribu-tienet voor huishoudelijk gebruik. Omstreeks 1935 ging het gemeentelijke gasbedrijf over tot het plaatsen

*Het schoonmaken van een
rioolput op straat in 1952.*

van deze gebouwtjes. Dit leverde meteen een zure reactie op: 'Als 't Gasbedrijf nu ook begint, kan 't heel gezellig worden op straat. Waarom niet alles ondergronds, aangezien daartegen "geen bezwaar" bestaat. Bespreken!'^{71,72}

Riolering

De geschiedenis van de riolering in Den Haag is moeizaam en slepend. Eindeloos is er in de Gemeenteraad over gedebatteerd wat voor rioolstelsel er voor de afvoer van faecaliën en afvalwater moest komen, en of het rioolstelsel eigenlijk wel nodig was en of niet kon worden volstaan met demping van grachten en het verversen van het water.

De grachten vervuilden vooral omdat er clandestien secreten op de riolen werden geplaatst, die alleen bedoeld waren voor de afvoer van hemelwater. Secreten behoorden te lozen op beerputten. Ook het watercloset dat in de jaren zestig van de negentiende eeuw populair werd, sloot men illegaal op de riolering aan, omdat de beerputten de toevloed van water niet konden verwerken en overstroomden, met alle gevolgen van dien.

Rond 1850 werd het technisch mogelijk om een goed functionerend rioolstelsel aan te leggen waarin het

vuil door pompen of gemalen over een grote afstand kon worden weggewerkt. De discussie over het rioolstelsel duurde zo lang dat de Gemeenteraad in 1874 besloot om als noodmaatregel het tonnenstelsel in te voeren. In vele huizen in de nieuwe stadsuitbreidingsgebieden werden geen beerputten meer aangelegd en de faecaliënafvoer dreigde de gemeente boven het hoofd te groeien.⁷³

Intussen gebeurde er wel iets: tussen 1886 en 1889 werd het Verversingskanaal of Afvoerkanaal aangelegd, bedoeld om het vuile grachtwater in zee te lozen.

In 1900 was het dan eindelijk zover; toen kon de aanleg van een rioolnet beginnen. Het stelsel bestaat uit een net van verzamelriolen, hoofdriolen en zijriolen, waar de huizen op zijn aangesloten.

Verschillende gemalen zorgen voor de afvoer van het gezuiverde water ver in zee. De meeste zijn onder de grond weggewerkt, maar sommige zijn ondergebracht in gebouwtjes, waar ze onderdeel uitmaken van het straatmeubilair.

Transformatorzuil Lange Voorhout

Op het Lange Voorhout staat een transformatorzuil - het hoge model 'peperbus' - met bovenop een kroon. De kroon is een gravenkroon, voorzien van fleurons met parels. Over deze kroon is het een en ander te doen geweest. De zuilen uit de beginperiode werden hiermee standaard afgedekt, maar in 1923 schreven B & W aan de Dienst Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting de kroon 'volkomen zinloos en storend' te vinden. Naar aanleiding hiervan raakten de nieuwe zuilen hun kroon kwijt, maar mochten de oude de hunne wel behouden.⁷⁴

Dat de zuil op het Lange Voorhout als enige van de overgebleven peperbussen een kroon bezit, heeft een bijzondere reden. De kroon is afkomstig van het energiebedrijf waar hij als tafelonderstel dienst deed op de kamer van een directeur. Toen deze afscheid nam, wilde hij de kroon zijn oude plek teruggeven.

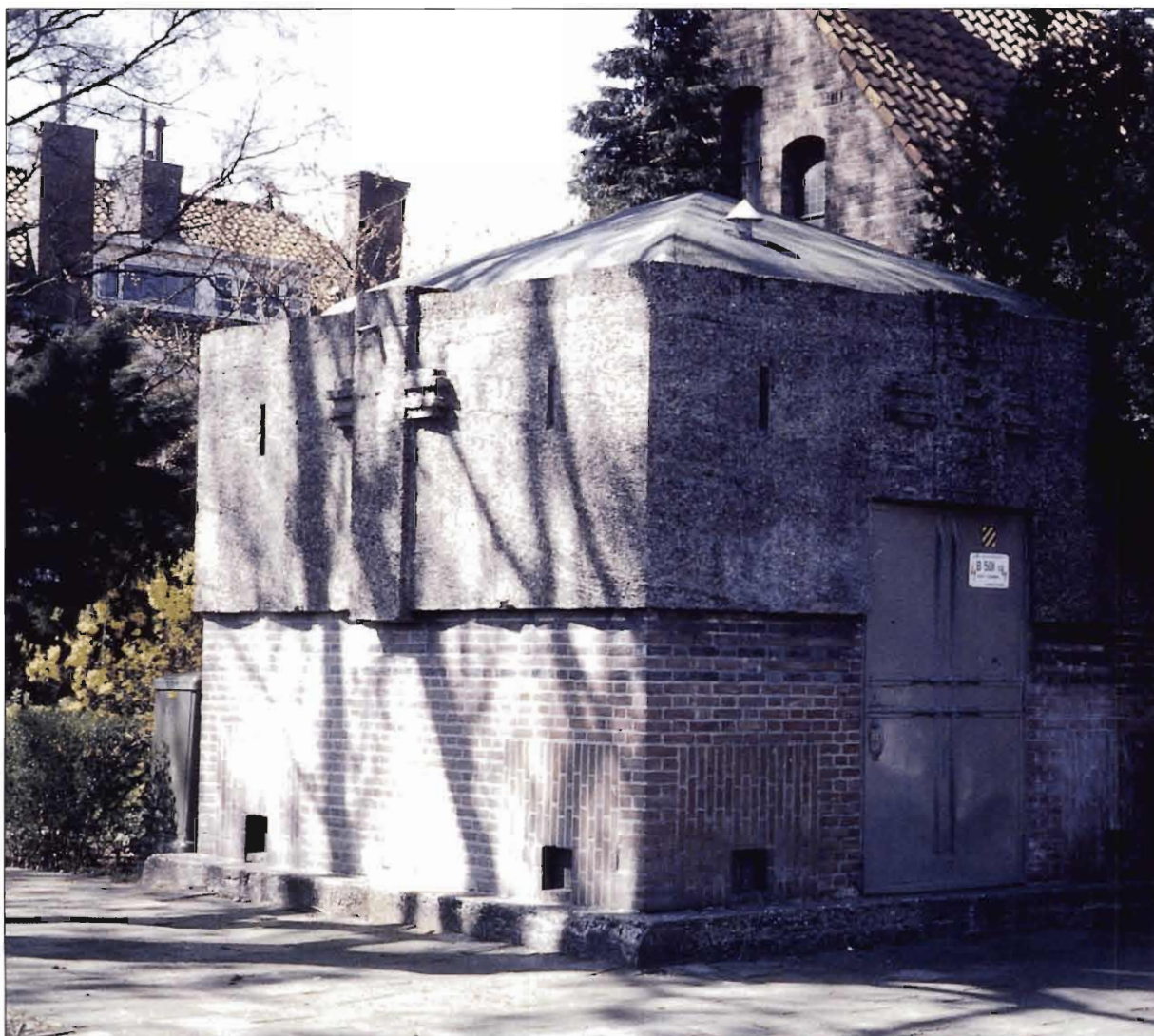
Transformatorzuil Loosduinse Hoofdstraat

De transformatorzuil in de Loosduinse Hoofdstraat is in twee opzichten bijzonder: hij is het enige overgebleven kleine model van 4.25 meter hoog en hij is de enige met een puntdeksel. Deze kap werd in 1948 geïntroduceerd omdat hij goedkoper en minder bewerkelijk was dan de gebruikelijke gewelfde zinken kappen.⁷⁵

Transformatorhuis Bloklandenplein

Aan het ontwerp van het transformatorhuis op het Bloklandenplein in Marlot is veel zorg besteed. Er werden door de Dienst Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting specifieke eisen gesteld omdat het gebouwtje moest passen bij de architectuur van de wijk in de stijl van de Nieuwe Haagse School. Het ontwerp van architect J.J. Hellendoorn uit 1924 sluit perfect aan bij het architectuurbeeld van Marlot. In de onderzijde zijn de voor de Nieuwe Haagse School karakteristieke zwart geteerde bakstenen randen verwerkt. Daarboven bevindt zich, licht uitkragend, een grintbetonnen bovenbouw waarin de letters GEB vertikaal in reliëf zijn aangebracht.

Transformatorhuis Juliana Kinderziekenhuis

In 1928 ontwierp Eduard Cuypers, een neef van de bekende architect P.J.H. Cuypers, een transformatorhuisje met terreinafschieding voor het Juliana Kinderziekenhuis aan de Dr. van Welylaan.

De architectuur is opvallend. Aan de voorzijde heeft het transformatorhuis twee naar binnen gebogen muren, waarin de ingang is opgenomen. Daarachter bevindt zich een iets hoger uitstekend bouwblok.

Plint en bovenrand zijn afgewerkt met een geribbelde grintbetonnen lijst die zich voortzet in de terreinafschieding. In 1972 werd het transformatorhuisje uitgebreid met een generatorruimte.⁷⁶

Transformatorhuis Bezuidenhoutseweg

Over dit transformatorhuis uit ca. 1930 liet de Welstandscommissie zich destijds lovend uit. De aanleiding voor de lof was overigens ongenoegen over de aangebrachte reclame. In 1937 constateerde de Commissie met leedwezen, 'dat bovenvermeld gevoelig dienstgebouwtje, hetwelk met zijn asymmetrisch tentdak op uitnemende wijze aansluit bij de borstwering van de brug en aanliggende kanaalberm, en dat tusschen boomgroepen gelegen, door zijne niet opvallende architectuur geheel aanpast bij zijne omgeving, met deze ontsierd is door een zeer opvallende reclame voor Driessen's chocolade en suikergoed.'⁷⁷

Het transformatorhuis staat, verscholen in het groen, aan het begin van de Bezuidenhoutseweg. Het is heel ingenieus opgenomen in de architectuur van de leuning van de Herenbrug en de brug over de singelomgrachting.

Wat opvalt is het forse oppervlak en het lage asymmetrische koperen tentdak. De standaardmaten van de transformatorhuisjes zijn ongeveer 3.5 bij 4 meter, en dit meet 7.5 bij 4.5 meter.

Transformatorhuis Oude Waalsdorperweg

Uit 1934 dateert dit massief ogende transformatorhuisje naar ontwerp van de Dienst Gemeentewerken. Het is een vierkant gebouw met een omtrek van 3.50 meter en opgetrokken uit baksteen en gewapend beton. De plaatstalen deur is geaccentueerd door twee bakstenen lisenen. Het tentdak heeft een fors overstek, een karakteristiek detail uit de architectuur van de Nieuwe Haagse School.

Als voorwaarde voor de bouw werd gesteld dat de grond rond het huisje zou worden beplant, zodat het zoveel mogelijk aan het zicht onttrokken zou zijn. Uiteindelijk bleek dit niet nodig toen als definitieve plaats een plantsoentje in de Oude Waalsdorperweg schuin tegenover de Van der Aastraat werd aangewezen.⁷⁸

Transformatorstation Van Diepenburchstraat

Aan de Van Diepenburchstraat tegenover de Van Maudricstraat werd in 1942 een groot transformatorstation gebouwd. De architect M.J. Luthmann heeft aan het metselwerk van het gebouw veel zorg besteed. De twee stalen deuren aan de voorzijde worden omgeven door trapsgewijze gemetselde omlijstingen, in het gevelvlak zijn ruitvormige motieven aangebracht en een golvende lijn van metselwerk volgt het ritme van de ronde openingen onder de daklijst.⁷⁹

De kosten van het gebouw werden geraamd op f 175.000,00 waarin opgenomen een post van f 2.500,00 voor beeldhouwwerk in de gevel. Dat is het mooie stenen beeld geworden - de personificatie van de electriciteit - dat met een bliksemflits in de hand op een sokkel tussen de beide ingangen aan de voorzijde staat. Beeldhouwer Dirk Bus is de maker. Hij kreeg de opdracht, niet alleen omdat hij een bekwaam kunstenaar was maar ook uit sociale motieven. De omstandigheden waarin hij op dat moment met zijn gezin verkeerde, waren niet erg rooskleurig.⁸⁰

Gasregulatorgebouw Tesselseplein

Dit ronde gasregulatorgebouwtje op het Tesselseplein dateert uit omstreeks 1945 en is opgetrokken uit gewapend beton en metselwerk. De ingang is omgeven door rechte betonnen lijsten. Binnen bevindt zich de installatie die de gasdruk van 40 bar vanuit Slochteren omzet in de binnenleidingdruk van 30 millibar voor huishoudelijk gebruik.⁸¹ Het was de bedoeling dit huisje te verlevendigen met reliëf beeldhouwwerk, dat tevens als gedenkteken zou kunnen fungeren. Het verzoek van het herdenkingscomité 'Duindorp 1940-1945' in 1951 om een eenvoudig monument op het Tesselseplein te mogen plaatsen, kwam dan ook als geroepen.⁸² Het gedenkteken bestaat uit drie reliëfs die aan de muur van het gasregulatorgebouw zijn aangebracht. Zij verbeelden de evacuatie tussen 1943 en 1944 en de terugkeer na 1946.

Rioolgemaal Breitnerlaan

In 1940 werd een rioolgemaal gebouwd in het water langs de Hart Nibbrigkade bij de Breitnerlaan. Twee markante torentjes aan weerszijden van de brug in de Breitnerlaan fungeren als ingang van het gemaal.

De gebouwtjes zijn versierd met natuurstenen hoekblokken en gedekt door een dak met een koperen leibedekking. Ze bevatten een kast met dubbele schuifdeuren, een werkbank en een gereedschapsbord.⁸³

Gemaal Segbroeklaan

Bij de Houtrustbrug aan de Segbroeklaan staat een huisje uit 1952 met een zadeldak van blauw gesmoorde romaanse pannen. Met het vlechtwerk langs de daklijst, de natuurstenen hoeksteentjes boven de deur en de vensters onderverdeeld in vier ruiten is het een goed voorbeeld van de Delftse School.

Het huisje herbergt een gemaal dat er voor zorgt dat de Haagse Beek niet droog komt te staan. Binnen is het gebouwtje verrassend diep. Op het eerste niveau bevinden zich twee motoren, een elektrische en een diesel. De diesel dient in geval van nood als de electriciteit uitvalt. Nog veel lager, op niveau twee, staan twee pompen, net onder het peil van het Afvoerkanaal. Er wordt in twee richtingen gepompt, naar het centrum en naar Kijkduin.⁸⁴

XI Urinoirs

Je in het openbaar ontlasten werd ooit heel gewoon gevonden; tegen een boom, tegen een gevel, in een steegje, op de mestvaalt, overal kon het. Uit de late middeleeuwen zijn vele afbeeldingen van mensen overgeleverd die in het openbaar plassen en poepen. Erg hygiënisch was dit natuurlijk niet en dan hebben we het nog niet eens over de kamerpotten die onbekommerd op straat werden geleegd.

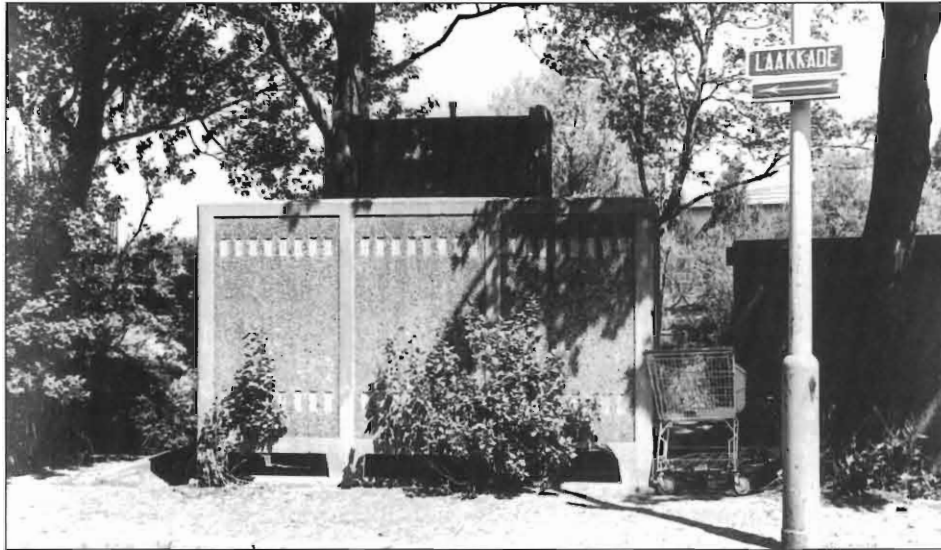
Hygiëne

Pas rond het midden van de negentiende eeuw werden door de overheid daadwerkelijk maatregelen genomen om onhygiënisch gedrag aan banden te leggen; men ging over tot het plaatsen van publieke urinoirs, variërend van simpele pispakken tot prachtige staaltjes van siersmeedwerk in de vorm van de bekende 'krul'.

Deze ontwikkeling kan niet los worden gezien van het algemene hygiëneprobleem en de cholera-epidemieën

Niets vermoedende wandelaars zoeken een goed heenkomen in de middeleeuwse stad.

Urinoir van grintbeton op de Laakkade (1976).

die het gevolg waren van besmet drinkwater. Mesthopen, beerputten en gebrekkige riolering in de buurt van stadspompen waar het drinkwater uit gehaald werd, kwamen veelvuldig voor. Ook het grachtwater was zwaar vervuild. De komst van de drinkwaterleiding betekende een aanzienlijke verbetering. Ook de waterclosetten, waarbij de faecaliën vermengd met water werden weggespoeld, waren schoner dan de secreten. De opkomst van het watercloset rond het midden van de negentiende eeuw valt ongeveer samen met de introductie van het urinoir.⁸⁵ In 1901 kon de man - de vrouw kwam er wat open-

bare toiletten betreft bekaaid af - in Den Haag op 78 'waterplaatsen' terecht. De urinoirs waren door houten of ijzeren schotten van elkaar gescheiden. Iedere man die het urinoir bezocht las het vriendelijke 'Verzoeken uw kleeren in orde te brengen, vóór het verlaten van deze waterplaats'.⁸⁶

Onder de grond

De urinoirs waren handig, maar leverden ook veel ergernis op, getuige een brief die buurtbewoners in 1936 aan B & W schreven over het urinoir op de hoek van de Schoorsteenvegerstraat en de Hoge Nieuwstraat: 'Men wordt daar dan onthaald op een vuile boel, verontreinigde omgeving, een snerige stank, een urinoir met daaruit tredende hun kleding in orde brengende mannen, etc.'⁸⁷

Bij voorkeur werden urinoirs onder de grond geplaatst of opgenomen in andere bouwwerken. Zo stelde de directeur van Gemeentewerken in 1920 voor om in nieuwbouwplannen gebouwtjes op te nemen die gedeeltelijk tot privaatinrichting konden worden ingericht, in combinatie met een kiosk of een transformator van het GEB.⁸⁸

Twee toiletten verdwenen onder de grond van het Buitenhof. Bij de herinrichting in 1924 ontwierp architect Berlage een damestoilet onder de kiosk en een 'Privaatinrichting voor Heeren'. Het damestoilet bevatte twee wc's en een voorportaal met wasbak. De ingang van het herentoilet was nogal prominent in het straatbeeld aanwezig en velen vonden dat niet erg smaakvol. Een lantaarntje van rood en blauw glas, met in het rode glas de letters 'mannen' geëtst, markeerde de trap die naar zes urinoirs leidde.⁸⁹ In 1963 werd de privaatinrichting op last van de politie gesloten, omdat de besloten ruimte ontuchtig gedrag in de hand werkte.⁹⁰

Nu, anno 1997, zijn er geen urinoirs meer op straat te vinden. Wie nodig moet, is aangewezen op openbare gebouwen of café's.

Het schoonspuiten van een urinoir door de Gemeentereiniging (1976).

Urinoir en transformatorhuis Goudenregenplein

Het fraaie gebouwtje op het Goudenregenplein is een mooi voorbeeld van straatmeubilair waarin verschillende functies waren verenigd. Het is in 1951 gebouwd als transformatorhuis, openbaar urinoir en brandalarmcel 'voor onderscheidenlijk het gemeentelijk electriciteitsbedrijf, de gemeentelijke reinigingsdienst en de politie'.

Het huisje staat op octogonale plattegrond en is opgetrokken uit baksteen. In de hoeken zijn blokken van beton met kunststeen verwerkt. Het spitse dak is van vurenhout en bedekt met leien. Het sanitairgedeelte bevatte twee urinoirs van gele vuurklei. De wanden waren tot een hoogte van 1.10 meter bedekt met verglaasde tegels in een lichte kleur.⁹¹

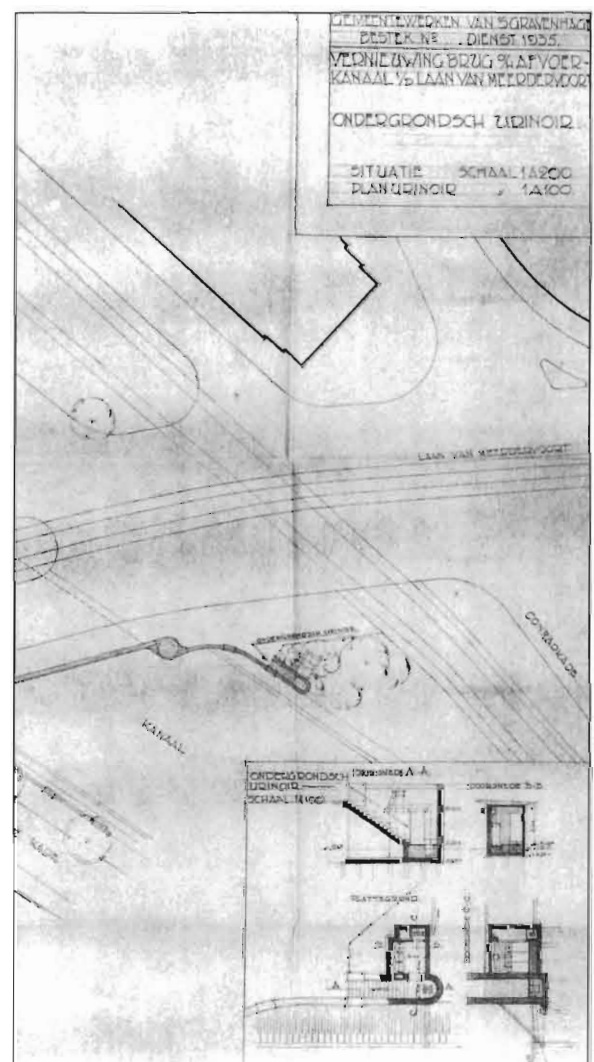

Urinoir Conradbrug

Ter vervanging van het urinoir op het trottoir van de Conradkade, werd in het ontwerp van de Conradbrug over het Afvoerkanaal in de Laan van Meerdervoort een ondergronds urinoir opgenomen (1935).⁹² Het urinoir bevond zich onder het smalle plantsoentje tussen de oostelijke vleugelmuur van de brug en het spoor van tramlijn 11. De leuning heeft aan deze kant een U-vormige boog, waartussen de trap naar beneden liep.

Nu is de toegang naar het ondergrondse urinoir volgestort, maar de boog met de aanduiding 'mannen' op de voorzijde is er nog steeds.

1. Archief Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting, bnr. 487, inv. nr. 197 (HGA).
2. Archief Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting, bnr. 487, inv. nr. 331 (HGA).
3. Archief Gemeentelijk Electriciteitsbedrijf, bnr. 485, inv. nr. 76 (HGA).
4. Archief Wederopbouw en Stadsontwikkeling, bnr. 509, inv. nr. 325 (HGA).
5. Serie 'De Straat' over het Gagelplein in De Posthoorn, week 22, 1996.
6. Catalogus 'De Lelijke Tijd' 1995, blz. 130.
7. Vijfvinkel e.a. 1986, blz. 26-29, 85, 138-143.
8. Verslag Gemeente 's-Gravenhage 1855, blz. 29-30 (HGA).
9. Verslag Gemeente 's-Gravenhage 1860, blz. 51-52 (HGA).
10. Verslag Gemeente 's-Gravenhage 1880, blz. 31 (HGA).
11. Havelaar e.a. 1995, blz. 5.
12. Peters, Jaarboek Die Haghe 1902, blz. 248-249.
13. Havelaar 1991, blz. 15.
14. Oosterhoff red. 1997, blz. 14-20.
15. Archief Wederopbouw en Stadsontwikkeling, bnr. 509, inv. nr. 793 (HGA).
16. Archief Gemeentebestuur, bnr. 353, inv. nr. 2559, bestek 1890/17 (HGA).
17. Kleuronderzoek brug in de Weimarstraat door J.A. van der Hoeve in opdracht van de hoofdafdeling Monumentenzorg in 1996.
18. Archief Gemeentewerken, bnr. 484, doos 124 (HGA).
19. Archief Gemeentewerken, bnr. 484, doos 123 (HGA).
20. Archief Gemeentewerken, bnr. 484, doos 121 (HGA).
21. Archief Gemeentewerken, bnr. 484, inv. nr. 3144, 3145, doos 125, 510 (HGA).
22. Archief Gemeentewerken, bnr. 484, doos 509 (HGA).
23. Archief Gemeentewerken, bnr. 484, inv. nr. 1944 (HGA).
24. De overige spreuken luiden:

*Die 't luidst gevaren blijft verkonden,
wordt door den vos het eerst verslonden.*

*Een vleermuis is, als 't spannen gaat,
vogel of muis, naar eigen baat.*

*Het vosje scheldt de druif voor zuur,
wijl zij te hoog hangt aan den muur.*

*Geen vorsch, die ooit tot grootheid zwol,
al blies hij zich ook berstens vol.*

*Een duif vliegt uit naar oost en west,
maar zoekt tenslot het eigen nest.*

*Die heden wint, waant zich een held,
maar morgen wordt hij zelf geveld.*

*Twee ezels die hun lasten dragen,
die 't goud voert wordt het eerst geslagen.*

*De zwaan, die slechts zichzelf ziet,
speurt niet den valk, die hem bespiedt.*

*Een haas, te laat op weg gegaan,
komt na de trage schildpad aan.*

*Het schaap, dat den wreeden wolf vertrouwt,
heeft op een slechten vriend gebouwd.*

*In woorden zijn zij eensgezind;
geen die de kat de bel aanbindt.*
25. Juliana van Stolberg in 1930, Koningin Marialaan; koningin Emma in 1905, Regentesseplein en in 1936, Jozef Israëlsplein; prinses Juliana in 1910, Stuyvesantplein.
26. Ising 1881, blz. 5.
27. Haagse beelden 1991, blz. 18-21.
28. Archief Wederopbouw en Stadsontwikkeling, bnr. 509, inv. nr. 935 (HGA).
29. Ising 1881, blz. 6.
30. Archief Wederopbouw en Stadsontwikkeling, bnr. 509, inv. nr. 941 (HGA).
31. Archief Wederopbouw en Stadsontwikkeling, bnr. 509, inv. nr. 936 (HGA).
32. Archief Gemeentebestuur, bnr. 353, inv. nr. 3671 (HGA).
33. Archief Gemeentebestuur, bnr. 353, inv. nr. 3671 en archief Gemeentewerken, bnr. 484, doos 556 (HGA).
34. Archief Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting, bnr. 487, inv. nr. 2132 en archief Gemeentewerken, bnr. 484, doos 149 (HGA).
35. Haagse beelden 1991, blz. 37.
36. Archief Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting, bnr. 487, inv. nr. 2130, archief Gemeentewerken, bnr. 484, doos 149 en archief Gemeentebestuur, bnr. 353, inv. nr. 3683 (HGA).
37. Archief Gemeentewerken, bnr. 484, doos 556 en archief Wederopbouw en Stadsontwikkeling, bnr. 509, inv. nr. 319 (HGA).
38. Archief Gemeentewerken, bnr. 484, doos 556 (HGA).
39. Straatmeubilair in Nederland 1990, blz. 40.
40. De Riemer 1739 (heruitgave 1973), blz. 265.
41. Vierhonderd jaar Openbare Verlichting in 's-Gravenhage 1970, blz. 15.
42. Vierhonderd jaar Openbare verlichting in 's-Gravenhage 1970, blz. 16. Tentoonstelling Den Haag verlicht 1979, blz. 5.
43. Uitvoerige informatie over de perikelen rondom de fabricage en levering van gas door Goldsmid is te vinden in Van Ardenne, Poldermans, Slechte red. 1981, blz. 117-160.
44. Idem noot 43, blz. 251-267.
45. Verslagen Gemeente 's-Gravenhage 1917 en 1919, resp. bijlage 13 en 19 (HGA).
46. Citaat overgenomen uit Broos 1976, blz. 22.
47. Citaat overgenomen uit catalogus Piet Zwart 1973, blz. 26.
48. Archief Gemeentelijk Electriciteitsbedrijf, bnr. 485, inv. nr. 742, map 150 (HGA).
49. Archief Commissie van Bijstand in het beheer van de Gemeentelijke Gasfabriek en het Gemeentelijke Electriciteitsbedrijf te 's-Gravenhage, bnr. 452 (HGA).
50. Archief Gemeentelijk Electriciteitsbedrijf, bnr. 485, inv. nr. 78 (HGA).
51. Veldhuis 1996, blz. 16-20.
52. De Koning Gans 1996, o.a. op blz. 45, 46 en 64.
53. Archief Gemeentelijk Electriciteitsbedrijf, bnr. 485, inv. nr. 742, map 153 (HGA).
54. Archief Gemeentelijk Electriciteitsbedrijf, bnr. 485, inv. nr. 742, map 154 (HGA).
55. Opmerking in de correspondentie over het kopiëren van de Berlage mast door Rijnstaal in Arnhem. Archief Gemeentelijk Electriciteitsbedrijf, bnr. 485, inv. nr. 742, map 150 (HGA).
56. Archief Gemeentelijk Electriciteitsbedrijf, bnr. 485, inv. nr. 77 (HGA).
57. In 1960 meldde dagblad Het Vrije Volk dat er een pomp met gaslantaarn, voorzien van een drie-armige zeer rijke armatuur, op het Voorhout stond en één tussen de boekenstalletjes op de Grote Markt. De oude gaslantaarns werden tegen oud-ijzer prijzen door het GEB verkocht vanuit het magazijn aan de Gaslaan (7.12.1960).

-
58. Archief Gemeentebestuur, bnr. 353, inv. nr. 2553 en 2556 (HGA).
 59. Brouwer 1985, blz. 17.
 60. Valentijn 1996, blz. 47.
 61. Brouwer 1991, blz. 101 en 114.
 62. Koopmans 1991, blz. 24.
 63. In de jaarverslagen van de Gemeentelijke Telefoon dienst, als bijlage opgenomen in de Verslagen van de Gemeente 's-Gravenhage, werden per jaar het aantal telefoonstations en het aantal gevoerde telefoongesprekken nauwkeurig bijgehouden (HGA).
 64. Verslag Gemeente 's-Gravenhage 1932, bijlage 28 (HGA).
 65. Verslag Gemeente 's-Gravenhage 1925, bijlage 16 (HGA).
 66. Verslag Gemeente 's-Gravenhage 1929, bijlage 29 (HGA).
 67. Archief Bouw- en Woningtoezicht, bnr. 666, inv. nr. 697 (HGA).
 68. Molenaar 1984, blz. 8-15.
 69. Archief Dienst Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting, bnr. 487, inv. nr. 331 en 2027 (HGA).
 70. Verslag Gemeente 's-Gravenhage 1906 bijlage 19 A, 1909 bijlage 19 A, 1919 bijlage 19, 1925 bijlage 16, 1934 bijlage 31, 1944 (HGA).
 71. Archief Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting, bnr. 487, inv. nr. 2027 (HGA).
 72. Archief Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting, bnr. 487, inv. nr. 2020 (HGA).
 73. Vijfvinkel e.a. 1986, blz. 159, 164, 171.
 74. Archief Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting, bnr. 487, inv. nr. 2027 (HGA).
 75. Archief Gemeentelijk Electriciteitsbedrijf, bnr. 485, inv. nr. 76 (HGA).
 76. Archief Bouw- en Woningtoezicht, nr. 8294.
 77. Archief Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting, bnr. 487, inv. nr. 331 (HGA).
 78. Archief Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting, bnr. 487, inv. nr. 2923 (HGA).
 79. Archief Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting, bnr. 487, inv. nr. 2871 (HGA).
 80. Archief Gemeentebestuur, bnr. 610, inv. nr. 606 (HGA).
 81. Mondelinge informatie van A. Rog, medewerker Eneco Den Haag.
 82. Archief Wederopbouw en Stadsontwikkeling, bnr. 509, inv. nr. 323 (HGA).
 83. Archief Gemeentewerken, bnr. 484, bestek 217B (HGA).
 84. Archief Gemeentewerken, bnr. 484, bestek 1951, nr. 313 (HGA). Mondelinge informatie van G.N. Slootjes, inspecteur/opzichter Waterbeheersing, Dienst Stadsbeheer, Gemeente Den Haag.
 85. Lamarcq (1993), blz. 231.
 86. Archief Gemeentebestuur, bnr. 353, inv. nrs. 2568 en 2590 (HGA).
 87. Archief Gemeentewerken, bnr. 484, doos 495 (HGA).
 88. Archief Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting, bnr. 487, inv. nr. 538 (HGA).
 89. Archief Gemeentewerken, bnr. 484, bestek 73 en 122 (HGA).
 90. Jonker 1976, blz. 4-6.
 91. Archief Gemeentewerken, bnr. 484, bestek 228 (HGA).
 92. Archief Gemeentewerken, bnr. 484, doos 511 (HGA).

Bibliografie

- Album der IJzergieterij van L.J. Enthoven & Co., te 's Hage*, ca. 1870.
- Album van ijzerwerken, metaalwerken, machineriën, enz., enz., vervaardigd door de IJzergieterij De Prins van Oranje, Fabrik van Stoom- en andere werktuigen te 's-Gravenhage*.
- Ardenne, C.B. van, H.W. Poldermans, C.H. Slechte red., *Den Haag Energiek. Hoofdstukken uit de geschiedenis van de energievoorziening in Den Haag*, Den Haag 1981.
- Blijdenstijn, R., *Trafohuisjes*, Utrecht 1993.
- Broos, K., 'Haagse Straatlantaarns' in: *Wonen TA/BK* nummer 8, tevens tentoonstellingscatalogus 'Kijk op straatbeeld. Hagenaars en hun straten', 1976, blz. 22-25.
- Brouwer, H.C., 'De bouwgeschiedenis' *Het Kabinet der Koningin*, VOM-reeks nummer 3, Den Haag 1991.
- Brouwer, T., *Stoepen, stoeppalen, stoephekken*, Zutphen 1985.
- Catalogus *Piet Zwart*, Haags Gemeentemuseum, Den Haag 1973.
- Catalogus 'De Lelijke Tijd', *pronkstukken van Nederlandse interieurkunst 1835-1895*, Rijksmuseum Amsterdam 1995.
- Eindverslag van de 'Commissie ter bestudering van modellen van lantaarnpalen*, uitgave Gemeentelijk Energiebedrijf, Den Haag 1980.
- Elst, P.H. van der, *De Haagse Telefoon*, Den Haag 1953.
- Enthoven, P.H., J.J. Havelaar, *De metaalpletterij en ijzergieterij L.I. Enthoven & Co*, VOM-reeks nummer 2, Den Haag 1996.
- Facetplan Straatmeubilair, de Kern Gezond*, Gemeente Den Haag 1991.
- Freijser, V., G.J. de Rook, *Den Haag wat doe je met je ruimte?*, Den Haag 1981.
- Haags Monumenten Informatie Systeem*, Afdeling Monumentenzorg, Gemeente Den Haag.
- 'Haags Straatmeubilair' in: *De Vorm* nummer 6, Amsterdam 1976, blz. 8-10.
- Haagse beelden*, uitgave Stroom Haags Centrum voor Beeldende Kunst, Den Haag 1991.
- Havelaar, J.J., R.W. Spork, *Met het oog op het industriële verleden*, Den Haag 1989.
- Havelaar, J.J., *De Laakhaven, een beeld van een Haags industrieland-schap*, VOM-reeks nummer 5, Den Haag 1991.
- Havelaar, J.J., A. te Hoonte, A. van der Horst, *Bedrijvigheid aan Haagse grachten*, Den Haag 1995.
- 'Het Straat-meubilair van de HTM' in: *Het publiek en zijn HTM* nummer 28, Den Haag 1959, blz. 2-5.
- Historisch Straatmeubilair, *Vouwblad Rijksdienst voor de Monumentenzorg*, Zeist 1983.
- Ising, A., *De Cremersbank*, Haarlem z.j., overdruk uit *Eigen Haard*, 1881.
- Jonker, N., 'Het Buitenhof en Berlage' in: *Wonen-TA/BK* nummer 8, tevens tentoonstellingscatalogus 'Kijk op straatbeeld. Hagenaars en hun straten', 1976, blz. 4-6.
- Koch, A., *W.H. Gispen (1890-1981)*, Rotterdam 1988.
- Koning Gans, W. de, *Het Statenkwartier in oude foto's 1895-1945*, Den Haag 1994.
- Koning Gans, W. de, *Het Bezuidenhout in oude foto's 1855-1945*, Den Haag 1995.
- Koning Gans, W. de, *Scheveningen in oude foto's. De badplaats in beeld, 1860-1960*, Den Haag 1996.
- Koopmans, B., 'Transformatorzuilen, een noodzakelijk kwaad of een sieraad voor de stad?' in: *Monumenten van bedrijf en techniek*, Den Haag 1988, blz. 47-52.
- Koopmans, B., 'Het gebouw van de Gemeentelijk Telefoon-dienst van 's-Gravenhage' in: *Vijf jaar Haagse werkgroep voor monumenten van bedrijf en techniek 1985-1990*, Den Haag 1991, blz. 23-25.
- Koopmans, B., *Architectuur en Stedebouw in Den Haag 1850-1940*, Zwolle/Zeist 1994.
- Lamarcq, D., *Het latrinaire gebeuren. De geschiedenis van het W.C.*, Gent (1993).
- Lankamp, P.C., D. Valentijn red., *Monumenten Inventarisatieproject Den Haag 1850-1940*, Den Haag 1992.
- Molenaar J., 'Het ideaal van de glazen zuil, de Nederlandse telefooncel 1931-1984' in: *Wonen TA/BK* nummer 20, 1984, blz. 8-15.
- Niemeijer, J.A., *Uit het schetsboek van Cornelis Jetses*, Drachten/Leeuwarden 1988.
- Nota de Kern Gezond*, Gemeente Den Haag 1988.
- Oosterhoff, J. red., *Bruggen in Nederland 1800-1940*, Utrecht 1997.
- Peters, C.H., 'Een "In Memoriam" gewijd aan de Amsterdamsche Veerkade, de Stille Veerkade en de Paviljoensgracht te 's-Gravenhage' in: *Jaarboek Die Haghe* 1902, blz. 218-259.
- Riemer, I. de, *Beschrijving van 's-Graven-hage*, deel III, 's-Gravenhage 1739 (heruitgave 1973).
- Rosenberg, H.P.R., Chr. Vaillant, D. Valentijn, *Architectuurgids Den Haag 1800-1940*, Den Haag 1988.
- Schuilenga, J.A. e.a. red., *Honderd jaar telefoon, geschiedenis van de openbare telefonie in Nederland 1881-1981*, Den Haag 1981.
- Stokvis, P.R.D., *De wording van modern Den Haag. De stad en haar bevolking van de Franse tijd tot de Eerste Wereldoorlog*, Zwolle 1987.
- Straatmeubilair in de beschermde stadsgezichten*, Vereniging Vrienden van Den Haag, Werkgroep Stadsbeeldvorming, Den Haag 1980.

Straatmeubilair in Nederland, Het staat op straat, Den Haag 1990.

Tentoonstelling Den Haag verlicht van toen tot thans, in: *Turbinaal*, bedrijfsblad Gemeentelijk Energiebedrijf 's-Gravenhage, nummer 11, 1979.

Tol, F.L. van, G.C.A. van der Heiden, *Door het oog van de meester. De ansichtkaarten van Jan Woerlee*, Capelle a/d IJssel 1994.

Valentijn, D., 'De bouwgeschiedenis' *Lange Voorhout 28*, VOM-reeks nummer 1, Den Haag 1996.

Veldhuis, H., 'Straatlantaarns in de Vogelwijk van Berlage tot Friso Kramer' in: *De Vogelwijk* nummer 5, Den Haag 1996, blz. 16-20.

Verhoeven N., D.L.H. Slebos, *Straatmeubilair. Vormgeving en plaatsbepaling*, Culemborg/Haarlem z.j.

Vierhonderd jaar openbare verlichting in 's-Gravenhage, uitgave Gemeentelijk Energiebedrijf, Den Haag 1970.

Vijfvinkel, R. e.a., *'s Haags Werken en Werkers, 350 jaar Gemeentewerken (1636-1986)*, Den Haag 1986.

Wermeskerken, C. van, *Benoordenhout belicht*, Den Haag 1992.

Beleidsplan Historisch Straatmeubilair Den Haag

Gemeente Den Haag
Dienst Stedelijke Ontwikkeling
Directie Bouwen en Monumentenzorg
Hoofdafdeling Monumentenzorg

Inhoud

1. **Inleiding** 119
2. **Beleidsuitgangspunten en aanbevelingen** 122
 - Banken 124
 - Rustieke banken*
 - Dubbelbanken*
 - Canapébanken*
 - Bestrating 125
 - Bruggen 126
 - Gedenkmonumenten 127
 - Lantaarnpalen 128
 - Haagse paal en Paal 1913*
 - Keulse paal*
 - Berlage paal*
 - Pompen 132
 - Stoepen, stoeppalen, stoephekken en bordessen 132
 - Erfscheidings (tuinhekken en tuinmuren) 133
 - Telefoon 133
 - Transformatorzuilen, -huisjes en gemalen 134
3. **Conclusies** 135

- Bijlage 1: Tabel van de per stadsdeel aanwezige typen en aantallen historische zitbanken (situatie 1995) 141
- Bijlage 2: Tabel van de per stadsdeel aanwezige typen en aantallen historische lantaarnpalen (situatie 1995) 142
- Bijlage 3: Tabel van in de inventarisatie opgenomen gedenkmonumenten 143
- Bijlage 4: Tabel van in de inventarisatie opgenomen bruggen en viaducten 144
- Bijlage 5: Tabel van in de inventarisatie opgenomen trafozuilen/huisjes/gemalen 146
-

1. Inleiding

In de Haagse Architectuurnota (bestuurlijke visie op het stedenbouw- en architectuurbeleid, 1 april 1996) wordt mede aandacht geschonken aan het vormgeven van de kwaliteit in de openbare ruimte. Nadrukkelijk wordt stilgestaan bij de rol die hierin is weggelegd voor het straatmeubilair. Gerefereerd wordt aan het te verschijnen beleidsplan historisch straatmeubilair voor de MIP-gebieden dat mede richtinggevend zal zijn om initiatieven op het gebied van het straatmeubilair te reanimeren (pagina 10). Het voorliggend beleidsplan met hiervan het resultaat.

Straatmeubilair, een kwaliteitsverhogende factor

De kwaliteit van een wijk wordt behalve door de stedenbouw, bebouwing en groenvoorzieningen mede bepaald door de inrichting van de openbare ruimte. In die openbare ruimte is het straatmeubilair een belangrijke factor.

De aantallen, situering en verschijningsvorm van het straatmeubilair bepalen in hoge mate de sfeer die men ervaart bij het betreden van een straat of plein. Te vaak is afbreuk gedaan aan de kwaliteit van de openbare ruimte door het grote aanbod van diverse soorten straatmeubilair op één locatie. Ook is de laatste decennia de gekozen vormgeving en het materiaalgebruik eerder bepaald door functionaliteit en doelmatigheid dan door visuele kwaliteit. Er is op veel plaatsen sprake van dichtslibben van de openbare ruimte en een in de loop der tijd opgetreden kwaliteitsverarming van de inrichting hiervan. In de nota "De kwaliteit van de Openbare Ruimte in Den Haag (een pleidooi voor eenvoud en harmonie)" uitgegeven in maart 1992 door de gezamenlijke diensten REO en Stadsbeheer wordt hier uitvoerig op ingegaan. In deze nota wordt onder meer geconcludeerd dat de sferen van de diverse stadswijken sterk bepalend moeten zijn voor de keuze van de inrichting van de openbare ruimte.

Een hoogwaardige, bij een bepaalde sfeer van een gebied passende vormgeving van het straatmeubilair zal bijdragen aan het verhogen van de kwaliteit en eigen identiteit van de Haagse stadswijken. Het historisch straatmeubilair is bij uitstek sfeerbepalend en past per definitie in een historisch waardevolle omgeving.

Historisch straatmeubilair

In de Haagse wijken is vanzelfsprekend al vanaf de eerste aanleg straatmeubilair aanwezig geweest in de vorm van lantaarnpalen, tuinhekken, stoepalen, kiosken, bruggen etc. Deze eerste staffering van de openbare ruimte paste qua vormtaal en uitstraling altijd bij de sfeer van de oorspronkelijke aanleg.

In de loop der decennia is veel historisch straatmeubilair verwijderd en vervangen. Sommige typen straatmeubilair verdwenen uit het stadsbeeld, vele nieuwe werden toegevoegd (parkeermeters, verkeerslichten, papier- en glasbakken etc).

Tot aan het verschijnen van de in 1995 verrichte inventarisatie was er met uitzondering van de lantaarnpalen geen integraal overzicht van soorten, hoeveelheden en situering van het in Den Haag nog aanwezige historisch straatmeubilair.

Over de lantaarnpalen verscheen in juni 1980 een inventarisatie met aanbevelingen in de vorm van een Eindverslag van de "commissie ter bestudering van modellen van lantaarnpalen". Dit rapport is tot vandaag nog steeds de leidraad ten aanzien van het onderhoudsprogramma en het plaatsingsbeleid van historische lantaarnpalen. Het rapport heeft na 16 jaar echter actualisatie en aanpassing aan de nieuwe inzichten van het gemeentelijk monumentenbeleid op het terrein van cultuurhistorisch kwaliteitsbeheer.

Cultuurhistorisch kwaliteitsbeheer en monumentenzorg

De afdeling monumentenzorg heeft de afgelopen 10 jaar het werkkterrein verbreed van de historische binnenstad naar die wijken uit de periode 1850-1940 (de jongere bouwkunst). Resultaat hiervan is de in het kader van het Monumenten Inventarisatie Project (het MIP) uitgevoerde inventarisatie van jongere bouwkunst en stedenbouw. Als vervolg hierop is conform het Monumenten Selectie Project (het MSP) een groot aantal

panden uit die periode op de rijksmonumentenlijst geplaatst en zijn een negental Haagse stadswijken in het rijksregister van beschermde stadsgezichten opgenomen. Deze verbreding van het werkveld sluit aan bij het streven van monumentenzorg naar een gebiedsgericht cultuurhistorisch kwaliteitsbeheer, zoals is verwoord op pagina 12 van de beleidsnotitie Monumentenzorg 1995-2005 "Zicht op stadsgezicht en monument 3". Een cultuurhistorisch kwaliteitsbeheer dat verder gaat dan individuele objectbescherming en dat grote waarde toekent aan het instandhouden en waar nodig versterken van het eigen karakter en identiteit van de historisch waardevolle omgeving. Een weloverwogen beleid ten aanzien van de inpassing van het historisch straatmeubilair in die waardevolle omgeving is een belangrijk middel om dit te bereiken.

De inventarisatie

Om meer inzicht te krijgen in het nog aanwezige historische straatmeubilair is een externe opdracht voor een inventarisatie verstrekt aan de kunsthistorica drs. B. Koopmans. Zij heeft deze inventarisatie in de periode 1-1-1995 tot 1-1-1996 uitgevoerd.

De inventarisatie geeft een volledig beeld van het nog aanwezige waardevolle historische straatmeubilair anno 1995¹ en omvat 32 kaarten waarop per type en per wijk met behulp van symbolen de diverse categorieën straatmeubilair is aangegeven. Voor deze werkwijze is gekozen omdat zo per wijk een integraal overzicht wordt verkregen van alle hier nog aanwezige waardevolle historische objecten in de openbare ruimte. Dit inzicht is noodzakelijk om een goed afgewogen beleidskader te kunnen formuleren. De grens van de te inventariseren periode ligt bij 1940. Buiten de inventarisatie vielen derhalve de na-oorlogse wijken Moerwijk, Morgenstond, Bouwlust, Berestein, Vrederust en Mariahoeve.

Onder straatmeubilair vallen de talloze objecten die zich op de straten en de pleinen van de stad bevinden. Als basis is de definitie uit het Facetplan Straatmeubilair, de Kern Gezond, binnenstad Den Haag (1991) gehanteerd:

Straatmeubilair is de verzameling van objecten op straat die ten dienste staan van de gebruikers van de openbare ruimte.

Hieronder vallen in de eerste plaats lantaarnpalen, banken, telefooncellen, brievenbussen, transformatorzuilen en -huisjes, parkeerautomaten, verkeersborden, informatieborden, reclamezuilen, stadsklokken, pompen, bruggen, urinoirs en tram- en bushokjes.

Daarnaast zijn objecten geïnventariseerd die strikt genomen niet onder de definitie vallen, maar die wel voor de beleving van de openbare ruimte van wezenlijk belang zijn. Daarom zijn ook erfscheidingen (tuinmuren en tuinhekken), stoepen, stoeppalen en stoephekken, schamppalen, bordessen, gedenkmونumenten en beelden geïnventariseerd.

Als criteria bij de selectie van het geïnventariseerde waardevolle straatmeubilair zijn gehanteerd: gaafheid, zeldzaamheid en architectuur- cultuurhistorische waarde. De categorieën lantaarnpalen, banken, beelden, gedenkmونumenten, trafozuilen, pompen, urinoirs, kiosken, schamppalen en telefooncellen vertegenwoordigen een zodanige waarde, dat daarin geen selecties zijn gemaakt maar integraal zijn meegenomen.

Niet per straat geïnventariseerd, vanwege het sterk fragmentarisch karakter, zijn delen van nog bewaard gebleven historische bestrating zoals die her en der in de stad nog te vinden zijn in de vorm van granieten trottoirbanden (o.a. Belgische Plein, Vondelstraat, Hofzichtlaan, Laan van Meerdervoort) en trottoirtegels (o.a. iron bricks in de Niehoerweg ter hoogte van de Bosjes van Poot en de Van Boetzelaerlaan).

Ook niet in de inventarisatie meegenomen vanwege het ouderdomscriterium, maar wel vermeldingswaardig, zijn de zitbanken die door de gemeentelijke landschapsarchitect Van Alff specifiek voor Den Haag zijn ontworpen. Deze banken zijn na 1940 in groten

1. Gelet op de snelheid waarmee sommige categorieën straatmeubilair worden vervangen is bij het uitkomen van dit rapport het beeld al niet meer exact hetzelfde als in 1995.

getale in de stad geplaatst. In de plannen voor renovatie van het Zuiderpark wordt uitgegaan van herplaatsing van circa 300 stuks van deze banken.

Het beleidsplan

In het voorliggende rapport is het beleid geformuleerd wat ertoe zal bijdragen dat het historisch straatmeubilair in de zogenaamde MIP-gebieden een positieve bijdrage blijft en gaat leveren aan de kwaliteit van de openbare ruimte in Den Haag.

Sleutelbegrippen hiertoe zijn zorgvuldig beheer, een verantwoord plaatsingsplan, juridische bescherming en voorlichting.

Algemene uitgangspunten die ten grondslag liggen aan dit beleidsplan zijn:

- *dat het nog maar in betrekkelijk geringe hoeveelheid overgebleven Haagse historisch straatmeubilair een cultuurhistorische waarde vertegenwoordigt.*
- *dat historisch straatmeubilair een verrijking voor de kwaliteit en de sfeer van de Haagse stadswijken betekent mits passend bij de architectonische en stedenbouwkundige identiteit van de wijken.*
- *dat met name de beschermde stadsgezichten en de in het MIP genoemde gebieden met bijzondere waarden nog een grote samenhang en gaafheid van de oorspronkelijke architectuur en stedenbouw bezitten en hier het historisch straatmeubilair een belangrijke kwaliteitsverbogende en identiteit versterkende factor in de openbare ruimte is.*

Natuurlijk beslaat het historisch straatmeubilair slechts een beperkt deel van de totale inrichting van de openbare ruimte. Kwaliteit en samenhang kan alleen bereikt worden als er een goede afstemming is ten aanzien van alle inrichtingsaspecten. Voorkomen moet worden dat door een overmaat aan straatmeubilair de openbare ruimte dichtsluit. Ook is afstemming in voringgeving van de diverse componenten op straat bepalend voor het uiteindelijke resultaat.

2. Beleidsuitgangspunten en aanbevelingen

Het beleid is erop gericht om met name in die wijken die zijn aangewezen tot beschermd stadsgezicht of zijn gekwalificeerd als gebieden met bijzondere waarden het waardevolle historische karakter en de eigen identiteit te consolideren en waar nodig te versterken. Ook buiten deze waardevolle gebieden geldt voor straten met hoge ensemblewaarde en voor goed herkenbare, samenhangende buurtjes dit consolidatiebeleid.² Een van de middelen om dit te bereiken is zorgen voor een hoogwaardige kwaliteit van de inrichting van de openbare ruimte. Het historisch straatmeubilair kan hierin een belangrijke bijdrage leveren. **Door juridische bescherming, zorgvuldig beheer, een verantwoord plaatsingsplan en het geven van voorlichting wordt hieraan inhoud gegeven. Dit krijgt zijn beslag aan de hand van geformuleerde beleidsuitgangspunten en aanbevelingen.**

Ten aanzien van het beheer en (her)plaatsen van straatmeubilair is er een wezenlijk onderscheid in hoeverre de gemeente of een particulier eigenaar is of verantwoordelijk is. Voor zaken in eigendom bij of onder verantwoording van de gemeente is onderhoud aan en (her)plaatsen van straatmeubilair in eigen handen. Een nauwe afstemming tussen de diverse betrokken diensten is voorwaarde om het beleid uit te voeren. Voor meubilair in eigendom van private partijen is sturing van gemeentewege in mindere mate mogelijk. Hier zal door voorlichting de eigenaar gewezen moeten worden op het belang van het onderhouden en instandhouden van zijn of haar aan de openbare straat gelegen eigendommen. Het welstandstoezicht zal hierin ook een belangrijke rol vervullen.

Tot het meubilair waarvoor de verantwoordelijkheid van beheer en onderhoud bij de gemeente berust, behoren de in de openbare ruimte gesitueerde:

- lantaarnpalen
- banken
- bruggen
- beelden en gedenkmonumenten
- trafozuilen, trafohuisjes en gemalen
- pompen
- bestrating.

Tot het private beheer en onderhoud behoren doorgaans de:

- stoepen, stoeppalen, stoephekken en bordessen
- schamppalen
- erfscheidingen (tuinhekken en tuinmuren)
- telefooncellen
- kiosken.

Per categorie zijn er verschillen in aard, omvang en invloed op de openbare ruimte aan te geven, die van belang zijn voor het te formuleren beleid. Twee categorieën, de lantaarnpalen en banken verdienen in dit kader bijzondere aandacht. Vanwege onderhoudsgevoeligheid, functionele eisen en herinrichtingsplannen wordt dit type straatmeubilair betrekkelijk snel vervangen of herplaatst. Hoewel na de Tweede Wereldoorlog veel hiervan is vernieuwd heeft de inventarisatie duidelijk gemaakt dat historische lantaarnpalen en banken nog in redelijke mate bewaard zijn gebleven. Ook worden er op kleine schaal nog nieuwe exemplaren van sommige van deze palen en banken geproduceerd. Het zijn bij uitstek categorieën straatmeubilair die door een weloverwogen handavings- en plaatsingsplan de doelstellingen van het beleid inhoud kunnen geven. Stoepen, stoeppalen, stoephekken, bordessen en erfscheidingen vormen eveneens belangrijke sfeerbepalende onderdelen van de openbare ruimte maar zijn als deel van een gebouw of tuinafscheiding sterk plaatsgebonden. Dit geldt ook voor de categorieën bruggen, trafohuisjes en gemalen. Voor deze “niet flexibele” groepen van straatmeubilair is met name aandacht gewenst voor behoud en onderhoud. Een plaatsingsplan is hier niet aan de orde.

2. Voor de grenzen van beschermde stadsgezichten en gebieden met bijzondere waarden alsmede de straten met hoge ensemblewaarde wordt verwezen naar de publikatie: Monumenten inventarisatie Project Den Haag 1850-1940 van februari 1992.

Beleidsuitgangspunten en aanbevelingen

In het navolgende komen de diverse groepen straatmeubilair aan de orde. Naast de voor elke categorie straatmeubilair geformuleerde beleidsuitgangspunten zijn voor een aantal categorieën ook aanbevelingen opgenomen, die wenselijk zijn. Wanneer deze niet worden uitgevoerd zal dit echter nauwelijks vermindering van het nog bestaande arsenaal waardevol historisch straatmeubilair tot gevolg hebben.

Uitvoering van de beleidsuitgangspunten komt neer op behoud van het in Den Haag nog bewaard gebleven, waardevolle historisch straatmeubilair. Financieel is dit voor wat het beheer van historisch straatmeubilair onder gemeentelijke verantwoording betreft binnen de bestaande gemeentelijke onderhoudsbudgetten grosso modo realiseerbaar. Knelpunt is mogelijk het onderhoud van de banken.

Uitvoering van de aanbevelingen, die bestaan uit herplaatsen en uitbreiden van historisch straatmeubilair betekent een forse impuls voor de kwaliteitsverbetering van de openbare ruimte, passend bij de historische omgeving. Dit heeft, met name bij uitbreiding, echter financiële consequenties die binnen de bestaande budgetten van de Dienst Stadsbeheer niet gerealiseerd kunnen worden.

Financiën

De geformuleerde beleidsuitgangspunten en aanbevelingen voor zover deze betrekking hebben op voor de uitvoering te maken gemeentelijke kosten, kunnen voor wat betreft de pompen, erfscheidingen, stoepen, stoepalen, bruggen, viaducten, trafozuilen en trafohuisjes worden gerealiseerd binnen de huidige beschikbare budgetten van de Dienst Stadsbeheer.

Dit geldt niet voor de banken en lantaarnpalen:

- De instandhouding van de gietijzeren banken, een van de geformuleerde beleidsuitgangspunten is een relatief dure opgave die binnen de huidige gereserveerde budgetten *niet volledig* kan worden waar gemaakt. Goed onderhoud van gietijzeren banken betekent - bij voorkeur jaarlijks - het ontroesten, gronden en aflakken van het gietijzer. De kosten bedragen per onderhoudsbeurt circa f 350,-. Vervanging van de houten zit- en leunplanken van een rustieke bank kost per plank circa f 325,-. Vervanging is om de 10 jaar noodzakelijk. Vervanging van de planken van een canapébank komt op f 500,- per plank. Tevens dienen hier elke tien jaar de houten slossen te worden vervangen te worden wat neerkomt op circa f 150,- per bank.
 - In de sfeer van de aanbevelingen is herintroductie op grote schaal van historische lantaarnpalen en banken in de beschermde stadsgezichten en gebieden met bijzondere waarden binnen het huidige budget van de dienst Stadsbeheer niet realiseerbaar. Herintroductie op locaties, die ook nu niet zijn voorzien van historisch straatmeubilair zal per replica van een historische lantaarnpaal eenmalig f 1800,- aan meerkosten met zich meebrengen. Van de historische banken is alleen de rustieke bank in een vergelijkbaar model nog verkrijgbaar. Meerkosten per bank ten opzichte van de huidige moderne Kemperbank van staal en beton zijn f 400,-.
-

Banken

Rustieke banken op de Nieuwe Uitleg.

Rustieke banken

Het overgrote deel van de bewaard gebleven historisch waardevolle banken behoort tot het type dat valt onder de noemer banken met een rustiek karakter (hiervan zijn de gietijzeren poten in de vorm van takken gegoten). Rustieke meubelen, vervaardigd van knoestige takken, werden in de 18de eeuw populair in Engeland. Ze waren bedoeld voor tuinen of tuinpaviljoens. Aan het eind van de 18de eeuw raakten ze ook in Nederland in zwang. Rustieke gietijzeren bankjes stonden in Den Haag in ieder geval al rond het midden van de 19de eeuw op het Lange Voorhout.

Momenteel zijn de rustieke banken onder andere nog te vinden op het Lange Voorhout, Nassauplein, Statenplein, Prins Mauritsplein, Sweelinckplein, Mezenlaan, Nieuwe Uitleg, Houtweg, Scheveningseweg en in de diverse waardevolle groengebieden. Geconcludeerd kan worden dat over de hele stad verspreid er echter nog maar betrekkelijk weinig locaties zijn waar de oude banken het stadsbeeld opsieren. Verder valt op dat de keuze van de plaats van deze bankjes in de stad nogal eens te wensen over laat. Te vaak staat hier en daar lukraak een historisch bankje temidden van moderne types. Zo staan op het Sweelinckplein twee rustieke bankjes vlak op de drukke Waldeck Pyrmontkade en Koningin Emmakade terwijl in het rustige groengebied op het plein zelf moderne banken zijn aangebracht. Ook in de parken zijn de rustieke bankjes vaak op willekeurige plekken en zonder enige samenhang neergezet.

De rustieke banken worden nog steeds geproduceerd, zij het in een iets gewijzigde vorm. Dit maakt het mogelijk om niet alleen aan herplaatsen te denken maar ook is herintroductie door het plaatsen van nieuwe banken in deze rustieke vorm mogelijk.

Beleidsuitgangspunt:

De rustieke bank is nog maar in beperkte mate in de openbare ruimte aanwezig. De bewaard gebleven oorspronkelijke banken dienen behouden te blijven en goed te worden onderhouden.

•Aanbevelingen:

Op alle historisch waardevolle straten en pleinen in het centrum moderne banken vervangen door rustieke banken waardoor een goed bij het karakter van het oude centrum passend beeld ontstaat. Een dergelijke situatie is bijvoorbeeld al gerealiseerd op het Lange Voorhout.

Ook in de beschermde stadsgezichten uit de 19de en vroeg 20ste eeuw (Archipelbuurt, Belgisch Park, Duinoord, Statenkwartier, Van Stolkpark, Willemspark, het Wittebrugkwartier en Zorgvliet) is vervanging van moderne zitbanken door rustieke banken op zijn plaats.

De huidige desintegratie van hier en daar een rustieke bank tussen moderne exemplaren in de groengebieden levert een weinig bevredigend beeld op. Beter is het dan om een aantal groengebieden in zijn geheel te voorzien van rustieke banken en in de andere geheel niet.

Groengebieden die op grond van hun hoge cultuurhistorische waarde in aanmerking komen voor plaatsing van rustieke banken op grote schaal zijn:

- landgoed Meer en Bos
- landgoed Marlot-Reigersbergen
- landgoed Ockenburgh
- landgoed Clingendael/Oosterbeek
- Sint Hubertuspark
- Bosjes van Pex
- Bosjes van Poot
- Scheveningse bosjes
- Westbroekpark
- Oostduin/Arendsdorp
- Haagse Bos
- Paleisstrin Noordeinde.

Dubbelbank, Nassauplein.

Dubbelbanken

De 19de-eeuwse dubbelbanken voorzien van fraai smeedwerk bezitten een monumentaal karakter. Nog slechts vijf dubbelbanken zijn in het stadsbeeld bewaard gebleven: drie op het Lange Voorhout en twee op het Nassauplein.

Beleidsuitgangspunten:

De vijf dubbelbanken dienen behouden te blijven en goed te worden onderhouden.

Vanwege hun zeldzaamheidswaarde en bijzondere vormgeving komen de dubbelbanken in aanmerking voor plaatsing op de gemeentelijke monumentenlijst.

Canapébank,
Van Alkemadeaan.

Canapébank

De canapébank is in een aaneengesloten reeks bewaard gebleven langs de Van Alkemadeaan, Oostduinlaan, Plein 1813/Sophialaan, aan het IJsvogelplein, Papaverhof, langs het Zuiderpark, op het Plein en op het Binnenhof. Verder zijn er hier en daar in de stad meer solitair geplaatste canapébanken aanwezig (Ieplaan, kruising Laan van Meerdervoort/Beeklaan, Schenkade en De Savornin Lohmanlaan). Er zijn nog maar weinig van deze banken in het stadsbeeld te zien.

Beleidsuitgangspunt:

Alle canapébanken dienen behouden te blijven en goed te worden onderhouden.

Bestrating

Bestrating met iron bricks op
de Nieboerweg.

Van de historische bestrating zijn slechts fragmentarisch nog 19de- en vroeg 20ste-eeuwse delen bewaard gebleven. Van voor die tijd resteert in het geheel niets meer. In de tweede helft van de 19de eeuw ontstaat de indeling van het tot op de dag van vandaag meest gebruikte straatprofiel bestaande uit enigszins verhoogde voetpaden langs de bebouwing, en in het midden een verkeersweg. De historische bestrating voor de voetpaden bestond voornamelijk uit klinkertjes. Vanaf 1880 werden ook veelvuldig de zogenaamde iron bricks toegepast. Dit zijn zwart gekleurde rechthoekige gebakken tegels met een ruitmotief. De trottoirbanden waren van hardsteen of graniet terwijl de verkeersweg belegd kon zijn met keien of klinkers. In de loop van de 20ste eeuw is het merendeel van die oorspronkelijke bestrating vervangen. Granieten trottoirbanden werden vervangen door betonnen banden, de iron bricks en klinkers verdwenen grotendeels om plaats te maken voor de standaard betonnen trottoirtegel en vele verkeerswegen werden geasfalteerd. De Pompstationsweg was als laatste straat in Den Haag tot voor enige jaren geleden nog belegd met Quenast keien.

Beleidsuitgangspunt:

Zo goed mogelijk handhaven en onderhouden van de zeldzaam geworden bestrating met iron bricks in de Nieboerweg ter hoogte van de Bosjes van Poot, de Suezkade (tussen Laan van Meerdervoort en Groot Hertoginne-
laan), de Duivelandsestraat en de Van Boetzelaerlaan. Probleem is dat de iron bricks niet meer op voorraad beschikbaar zijn en veel van de authentieke tegels zijn gebroken. Op het moment van onderhoud aan dit type wegdek dienen de nog bruikbare iron bricks herbestraat te worden terwijl voor het inboetwerk een passende, vervangende zwarte steen wordt gebruikt. Een dergelijke werkwijze is in de Van Boetzelaerlaan al toegepast. Per geval moet op het moment van herstraten bezien worden of de mate van inboet niet zodanig is, dat in praktische zin de iron bricks vervangen moeten worden door zwarte stenen.

Bruggen

Gietijzeren brug tussen de Mauritskade en het zwembad.

De historisch waardevolle bruggen of viaducten zijn vanwege hun bewerkte leuning, beeldhouwwerk, hekwerken en lantaarnpalen meegenomen in de inventarisatie van het straatmeubilair.

Van de in de inventarisatie opgenomen bruggen genieten er een zestal bescherming door plaatsing op de rijksmonumentenlijst:

- Hooikade tussen Houtweg en Hooistraat
- Mauritskade ter hoogte van de Nassaulaan
- Nieuwe Duinweg
- Nieuwe Uitleg ter hoogte van de Maliestraat
- Noordwal ter hoogte van de Hemsterhuisstraat
- Zwarteweg ter hoogte van de Hekkelaan

Een viertal bruggen zijn beschermd door plaatsing op de gemeentelijke monumentenlijst:

- Conradkade ter hoogte van de Weimarstraat
- Mauritskade tegenover het zwembad
- Bontekoekade loopbrug over de Trekvljet
- Mauritskade ter hoogte van de Alexanderstraat.

Beleidsuitgangspunt:

Voor de in de inventarisatie opgenomen bruggen en viaducten, die alle een beeldbepalende functie voor het stadsbeeld bezitten is behoud en goed onderhoud het uitgangspunt.

Gedenkmonumenten

Gedenkmonument voor Juliana van Stolberg aan de Koningin Maria laan.

Den Haag is als residentie rijk voorzien van gedenkmonumenten, die meestal op prominente plaatsen staan. Standbeelden van staatslieden zijn op diverse plaatsen in de binnenstad te vinden. Ook leden van het koningshuis werden geëerd met een gedenkmonument. Behalve deze prominenten kregen ook schilders, filosofen en onderwijzers een herinnering in gietijzer of steen. Andere monumenten zijn niet aan een persoon gebonden maar herdenken een gebeurtenis.

Van de in de inventarisatie opgenomen gedenkmonumenten genieten er een achttal bescherming door plaatsing op de rijksmonumentenlijst:

- Buitenhof	ruijterstandbeeld koning Willem II
- Lange Voorhout	gedenkmonument Saxon-Weimar
- Noordeinde	ruijterstandbeeld Willem de Zwijger
- Paviljoensgracht	standbeeld Spinoza
- Plaats	standbeeld Johan de Witt
- Plein	standbeeld Willem de Zwijger
- Plein 1813	onafhankelijkheidsmonument
- Zeekant	gedenknaald ter gelegenheid van de landing van Willem I op Scheveningen in 1813.

Twee gedenktekens bezitten de status van gemeentelijke monument:

- Jozef Israëlsplein	gedenkmonument voor koningin Emma uit 1936
- Regentesseplein	gedenknaald uit 1905 voor koningin Emma.

Een aantal gedenkmonumenten komt op grond van hun historische betekenis en/of hoogwaardige vormgeving en architectuur in aanmerking voor plaatsing op de gemeentelijke monumentenlijst:

- Ary van der Spuyweg	borstbeeld van Constantijn Huygens uit 1897
- Belvédère	gedenkmonument voor J.J. Cremer uit 1881
- Burg. Françoisplein	gedenknaald voor jonkheer Gevers-Deynoot uit 1878
- Carnegielaan	gedenkmonument Van Karnebeekbron uit 1915
- Carnegielaan	gedenkmonument voor de gebroeders Maris uit 1916
- Groot Hertoginnelaan	gedenkteken voor Richard Hol uit 1906
- Koningin Maria laan	gedenkmonument voor Juliana van Stolberg uit 1930
- Newtonplein	standbeeld van René Descartes uit 1845
- Thomsonplein	gedenkmonument uit 1918 voor majoor Thomson
- Van Ouwenlaan	gedenkbank uit 1933 vervaardigd door C. Brandes en T. Dupuis
- Ver-Huëllweg	marmeren bank en gedenkmonument voor jonkheer H.C.A. Ver-Huëll uit 1881.

Beleidsuitgangspunten:

Voor de in de inventarisatie opgenomen gedenkmonumenten, die alle een beeldbepalende functie voor het stadsbeeld bezitten is behoud en goed onderhoud het uitgangspunt.

Een elftal gedenkmonumenten komt in aanmerking voor plaatsing op de gemeentelijke monumentenlijst.

Lantaarnpalen

De Haagse paal en Paal 1913

Haagse paal.

Beide typen dateren uit het gastijdperk en na ombouw uit het begin van de elektrische straatverlichting. Met zijn betrekkelijk geringe hoogte en rijke ornamentering past met name de Haagse paal goed in de bewaard gebleven kleinschalige bebouwingsstructuur van de historische binnenstad. Ook in de laat 19de-eeuwse en vroeg 20ste-eeuwse wijken met rijk geornamenteerde bebouwing in eclectische stijl, neo-rennaissance en overgangsarchitectuur is de Haagse paal een identiteitsversterkend element. Deze paal is nog altijd leverbaar waardoor herintroductie door plaatsen van nieuwe palen tot de mogelijkheden behoort.

De Haagse paal was tot in de jaren vijftig alom in de stad aanwezig. Daarna zijn ze in hoog tempo verwijderd. Deze sfeervolle lantaarnpaal is met uitzondering van het Renbaankwartier in Scheveningen niet meer bepalend voor het verlichtingsbeeld van een gehele wijk. Ze zijn nog wel in een aantal straten in sommige wijken van rond de eeuwwisseling bewaard gebleven maar drukken geen stempel meer op de uitstraling van het stadsbeeld in die wijken.

In het centrum is de Haagse paal op een aantal locaties nadrukkelijk in het stadsbeeld aanwezig. Hier is het resultaat van het beleid van de afgelopen 10 jaar waarneembaar om deze palen op historisch waardevolle plekken te herplaatsen (onder andere op Lange Voorhout, Plaats en Plein).

Detail Haagse paal.

In de volgende wijken bevinden zich nog Haagse palen:

- Archipelbuurt
- Bezuidenhout
- Centrum
- Duinoord
- Regentesse/Valkenboskwartier
- Schilderswijk (rondom de Van Ostadewoningen)
- Scheveningen (Renbaankwartier; Ankerstraat/Zeilstraat)
- Statenkwartier
- Willemspark
- Zeeheldenkwartier.

In alle andere wijken is de Haagse paal uit het straatbeeld verdwenen.

Paal 1913.

Beleidsuitgangspunt:

Handhaven en onderhouden van de nog aanwezige Haagse palen in het stadsbeeld.

Voorwaarde is, dat sprake moet zijn van een aaneengesloten gebied met minimaal acht Haagse palen. Bij een ruimtelijke groepering van een kleiner aantal is handhaven niet functioneel en moet bij vervanging/groot onderhoud in goed overleg tussen de Dienst Stadsbeheer en Monumentenzorg afweging plaatsvinden tussen twee opties. Of over gaan tot vervanging door een moderne lantaarnpaal of een aantal moderne lantaarnpalen vervangen door (een replica van) een Haagse paal om een groepering van voldoende omvang te creëren.

Wanneer wordt over gegaan tot vervanging door een moderne paal dan dienen de Haagse palen in een passende omgeving te worden herplaatst.

• Aanbevelingen:

Vanwege hun sfeervolle uitstraling is het aan te bevelen deze paal op een groot aantal locaties terug te brengen waar zij passend bij de rijke laat 19de-eeuwse en vroeg 20ste-eeuwse architectuur en stedenbouw weer een aanwinst voor het historisch stadsbeeld op zullen leveren.

In het centrum is herplaatsing op een aantal locaties al gerealiseerd maar dit is voor uitbreiding vatbaar.

Locaties die hiervoor in aanmerking komen zijn:

- Rond de Grote Kerk, Kerkplein, Riviervismarkt, Dagelijkse Groenmarkt, Gravenstraat, Buitenhof.
- Het Westeinde, Assendelftstraat, Lange en Korte Lombardstraat, Laan, Korte Beestenmarkt, Grote Markt.
- De Denneweg, Kazernestraat en Willemstraat.
- De Paleisstraat, Prinsestraat, Amaliastraat en Oranjestraat.
- De Brouwersgracht, Lange Beestenmarkt, Hoge Zand, Herderinnestraat, Herderstraat, Gedempte Burgwal, Nieuwe Molstraat (gedeeltelijk), Kranestraat en Bierstraat.
- Langs de gehele singelomgrachting waar historische bebouwing nog aanwezig is.

In de nieuwe beschermde stadsgezichten Archipelbuurt, Duinoord, Willemspark II, Nassaukwartier, Statenkwartier maar ook in de Zeeheldenbuurt en Regentesse/Valkenboskwartier zal herintroductie van de Haagse Paal het stadsbeeld opwaarderen en de eigen laat 19de-eeuwse identiteit van deze buurten versterken.

Hiervoor komen in aanmerking:

Archipelbuurt:	In deze wijk is de Haagse paal nog maar sporadisch aanwezig en is herintroductie in het merendeel van de straten aan te bevelen.
Duinoord:	In deze bij uitstek geschikte wijk voor de Haagse paal is zij nog slechts aanwezig in de Van Blankenburgstraat en Banstraat. Herintroductie in het merendeel van de straten is aan te bevelen.
Nassaukwartier:	In kwaliteit van stedenbouw en architectuur vergelijkbaar met Duinoord. Hier zijn alle Haagse palen echter verwijderd. Het is het overwegen waard deze in de gehele wijk weer te introduceren.
Regentessekwartier:	Herintroduceren in de straten gelegen tussen de Laan van Meerdervoort en de as Newtonstraat-Chasséstraat. Ook in het wijkje rond de Hondiusstraat met arbeiderswoningen behorend bij de voormalige Gasfabriek is herintroductie zeker op zijn plaats.
Statenkwartier:	In deze wijk is de Haagse paal nog maar sporadisch aanwezig en is herintroductie in het merendeel van de straten aan te bevelen.
Valkenboskwartier:	De straten tussen Beeklaan en Valkenboskade.
Willemspark:	Herintroduceren in de Schelpstraat, Kerkstraat, Schelpkade en Laan van Roos en Doorn waardoor er in Willemspark II weer een homogeen beeld ontstaat.
Zeeheldenbuurt:	Op het Anna Paulownaplein en in de straten tussen Piet Heinstraat en Laan van Meerdervoort.

De Paal 1913 is wat eenvoudiger van vormgeving en sluit meer aan bij de versobering in ornamentering die tussen 1905-1915 plaatsvond. Ze zijn in Den Haag minder vaak toegepast dan de Haagse Paal en vrijwel uit het stadsbeeld verdwenen.

De Paal 1913 is nog slechts te vinden in:

- Scheveningen langs de Zeilstraat
- Benoordenhout langs de Dedelstraat, Neuhuyskade, Schiefbaanstraat, Goetlijfpad
- Duttendel langs de Violenweg en Duinroosweg
- Struikenbuurt rondom het Vlierboomplein
- Van Stolkpark rond de Hogeweg.

Recentelijk zijn ze geïntroduceerd aan de Scheveningse boulevard.

Paal 1913 recentelijk weer geïntroduceerd langs de Scheveningse boulevard.

Beleidsuitgangspunt:

Gelet op de zeldzaamheidswaarde dienen alle in het stadsbeeld nog bewaard gebleven lantaarnpalen type 1913 gehandhaafd te blijven en onderhouden te worden.

Keulse Paal

De Keulse Paal sluit qua vormgeving aan bij de vernieuwing in de architectonische vormen gedurende het decennium tussen 1910 en 1920. Zij past goed in de wijken aangelegd in het Interbellum (onder andere Benoordenhout, Meer en Bos, Vruchtenbuurt, Laakkwartier/Spoorwijk).

Deze lantaarnpaal is nog in meer of minder mate aanwezig in:

- Benoordenhout voornamelijk langs de Wassenaarseweg en Neuhuyskade
- Meer en Bos
- Loosduinen geconcentreerd in de drie buurtjes rond Burgemeester Françoisplein, Mecklenburgplein en Cantateplein
- Vruchtenbuurt met name rondom het Notenplein en het Abrikozenplein
- Straten links en rechts van de Keizerstraat (Dr. de Visserplein e.o. en Ankerstraat/Zeilstraat)
- Laakkwartier verspreid over de wijk
- Incidenteel in Moerwijk, Leyenburg en Rustenburg.

De Keulse paal dreigt door vervanging langzamerhand te verdwijnen ondanks de positieve bijdrage die deze paal levert aan de kwaliteit in het stadsbeeld. Om dit te voorkomen zijn de volgende uitgangspunten geformuleerd die er toe leiden dat de Keulse paal in een aantal gebieden (geselecteerd op grond van een passende stedenbouwkundige opzet en bebouwingstypologie alsmede de mate van dichtheid van de hier nog aanwezige Keulse palen) bewaard zullen blijven.

Keulse paal.

Beleidsuitgangspunten:

1. Handhaven en onderhouden in de beschermde stadsgezichten Meer en Bos en het Benoordenhout.

Met name de grote hoeveelheid nog aanwezige Keulse palen in Meer en Bos vormt een waardevolle eenheid met stedenbouw en architectuur. Te overwegen valt om de Keulse Paal op de Meer en Boslaan opnieuw te introduceren waarmee het best bewaard gebleven deel van dit wijkje geheel zal zijn voorzien van haar oorspronkelijke lantaarnpalen.

2. Handhaven en onderhouden in straten met hoge ensemblewaarde.
Ankerstraat-Zeilstraat.

3. Handhaven en onderhouden in die stadsbeelden uit het Interbellum die door hun stedenbouwkundige opzet en/of duidelijke begrenzing rondom hoofdontsluitingswegen goed herkenbare en samenhangende buurtjes zijn gebleven en waar de Keulse paal nog in hoge mate is vertegenwoordigd.

Dit zijn in Loosduinen de buurten rondom het Burgemeester Françoisplein, Mecklenburgplein en het Cantateplein. In de Vruchtenbuurt rondom het Notenplein en in Scheveningen rondom het Dr. de Visserplein.

Berlage paal

De Berlage paal is tot op de dag van vandaag een "visitekaartje" voor tijdloos en hoogwaardig straatmeubilair. De paal is in opdracht van het toenmalig Haags gemeentebestuur door het architectenbureau van H.P. Berlage in drie versies ontworpen. De eerste serie (type I) werd in 1925 door Piet Zwart, medewerker op het bureau van Berlage, ontworpen en in de stad geïntroduceerd. Deze serie was zowel in een eenarmige als dubbelarmige uitvoering verkrijgbaar. In de jaren zeventig is deze monumentale paal helaas overal verwijderd. Recentelijk zijn van dit type op de Scheveningse Boulevard en aan de Zeehavens replica's van een vereenvoudigde versie geplaatst. In 1926 volgde de introductie van de Berlage paal type II zoals die nu nog op vele plaatsen in de stad is aan te treffen (vanaf 1932 ook geleverd met uithouder, type III). Door het tijdloze ontwerp is de Berlage paal in vrijwel elke wijk toepasbaar. Zij komt het best tot haar recht langs de brede doorgaande wegen. Hier kan een lint van Berlage palen voor een eigen Haagse sfeer zorgen. Voorbeelden hiervan zijn de "lange lijnen" voorzien van Berlage palen aan de Badhuisweg, Duinweg, Nieuwe Parklaan, Parkweg en Savornin Lohmanlaan.

Een lint van Berlage palen type II langs de Duinweg.

De Berlage paal type II en III is verspreid over de gehele stad in buurten gebouwd voor 1960 nog aanwezig. Zeer bijzonder is de hoge concentratie van deze paal in de Vogelwijk, het Van Stolkpark en in Bohemen-Meer en Bos waar zij sterk bepalend is voor de sfeer van de openbare ruimte. Opvallend is ook dat in de beschermde stadsgezichten Zorgvliet, Statenkwartier en Marlot de Berlage paal geheel of vrijwel geheel uit het straatbeeld is verdwenen.

Evenals de Haagse paal wordt de Berlage paal nog geleverd waardoor herintroductie door plaatsen van nieuwe palen tot de mogelijkheden behoort.

Beleidsuitgangspunt:

Handhaven en onderhouden van alle Berlage palen in de beschermde stadsgezichten en gebieden met bijzondere waarden. Ook elders waar de palen nog als doorlopende reeks het straatbeeld opsieren is handhaving uitgangspunt.

• Aanbeveling:

Vanwege hun hoogwaardig en tijdloos ontwerp is het aan te bevelen deze palen op een groot aantal locaties te herintroduceren waarmee ten herkenbare eigen Haagse sfeer aan de openbare ruimte zal worden gegeven.

In de nota Haagse Architectuur (Bestuurlijke visie op het stedenbouw- en architectuurbeleid, 1 april 1996) wordt met betrekking tot het creëren van stedelijke identiteitsdragers in de openbare ruimte (pagina 9 en 10) herintroductie van de Berlage paal expliciet genoemd als een van de middelen om Den Haag een "eigen gezicht" te geven.

Te denken valt aan:

- herplaatsing langs de eveneens door H.P. Berlage ontworpen doorbraken van de Hofweg, Grote Marktstraat, Vondelstraat en Jurniaan Kokstraat.
- herintroduceren op grote schaal in de wijken Marlot en Benoordenhout.
- herintroduceren langs de hoofd- en groenassen van het Laakkwartier (Goeverneurlaan, De Genesteilaan, Van Zeggelenlaan, Oudemansstraat, Jan van der Heydenstraat, Van Musschenbroekstraat, Allard Piersonlaan en Aarnout Drostlaan).
- doorzetten in de volgende straten van Zorgvliet: Johan de Wittlaan tussen de Jacob Catslaan en Pr. Kennedylaan, Andries Bickerweg, Alexander Gogelweg, R.J. Schimmelpennincklaan, Jacob de Graeflaan, Carnegieilaan, Jacob Catslaan en Groot Hertoginnelaan.
- herintroduceren langs de doorgaande wegen in het Statenkwartier, Wittebrugkwartier/Belgisch Park en de badplaats Scheveningen.

Berlage paal type III.

Pompen

Pomp op het Binnenhof.

Er zijn nog maar drie openbare pompen in het stadsbeeld aanwezig. Ze zijn te vinden op het Binnenhof, Lange Voorhout en Rond de Grote Kerk. De pompen op het Binnenhof en aan het Lange Voorhout zijn beschermd door plaatsing op de rijksmonumentenlijst.

Beleidsuitgangspunt:

De pomp op Rond de Grote Kerk komt vanwege zijn historische betekenis in aanmerking om ingeschreven te worden in het gemeentelijk monumentenregister.

Stoepen, stoeppalen, stoephekken en bordessen

Stoephek met natuurstenen palen voor het pand Lange Voorhout 29.

Stoepen, stoeppalen, stoephekken en bordessen zijn overwegend te vinden in de binnenstad voor de vaak monumentale herenhuizen uit de 17de t/m de 19de eeuw. Een aantal van dit straatmeubilair is onderdeel van een pand dat op de rijks- of gemeentelijke monumentenlijst is geplaatst waardoor zij directe bescherming genieten.

Bijzondere aandacht is ook noodzakelijk voor de stenen stoepen uitgevoerd in aardewerk tegels, granito of mozaïekvorm voor de entree's van de rijkere herenhuizen van rond de eeuwwisseling in wijken als Duinoord en het Statenkwartier. De waarde hiervan voor het straatbeeld wordt maar al te vaak veronachtzaamd.

Het overgrote deel van de in het stadsbeeld aanwezige stoepen, stoeppalen, stoephekken en bordessen is particulier eigendom.

Granieten stoepen voor Statenlaan 130.

Beleidsuitgangspunten:

Aansporen van particuliere eigenaren om deze onderdelen van hun woning goed te onderhouden en waar mogelijk een in de loop der tijd opgetreden negatief transformatieproces (bijvoorbeeld het verwijderen van de kettingen tussen de stoeppalen of het aanbrengen van moderne, niet passende verhardingen op de stoepen) weer te herstellen.

Vanzelfsprekend dient de gemeente het goede voorbeeld te geven door haar eigenschappen in goede staat van onderhoud te houden of te brengen.

Een voorlichtingscampagne is in 1997 gestart met de voorliggende publicatie in de VOM-reeks over het historisch straatmeubilair.

Erfscheidingsen (tuinhekken en tuinmuren)

Smeedijzeren hek voor Riouwstraat 10.

Tuinhekken en tuinmuren, zowel van voor- en achtertuinen komen in grote aantallen door de gehele stad voor in een scala aan verschijningsvormen. De historisch waardevolle erfscheidingsen die direct grenzen aan de openbare ruimte zijn in de inventarisatie meegenomen.

Kenmerkend voor de oorspronkelijke tuinhekken is dat hun vormgeving en materiaalgebruik een eenheid vormt met de architectuur van de bijbehorende woning of kantoor. Soms is er sprake van een monumentaal hekwerk (bijvoorbeeld het voormalige 17de-eeuwse tolhek aan de Kerkhoflaan) maar meestal gaat het om bescheiden erfscheidingsen die echter gezamenlijk in een wijk het eigen karakter en identiteit van de buurt versterken.

Het overgrote deel van de in het stadsbeeld aanwezige tuinhekken en tuinmuren is particulier eigendom.

Bakstenen tuinmuur langs de Van Bewaerdeweg.

Beleidsuitgangspunten:

Aansporen van particuliere eigenaren om hun historische erfscheidingsen met de openbare straat goed te onderhouden en waar mogelijk een in de loop der tijd opgetreden negatief transformatieproces te herstellen. Vanzelfsprekend dient de gemeente het goede voorbeeld te geven door de historisch waardevolle erfscheidingsen in gemeentelijk eigendom in goede staat van onderhoud te houden of te brengen.

Een voorlichtingscampagne is in 1997 gestart met de voorliggende publicatie in de VOM-reeks over het historisch straatmeubilair.

Telefoon

Telefooncel en alarmcel op het Buitenhof.

Den Haag telt slechts één vooroorlogse telefooncel. Deze cel uit 1931-1933 naar ontwerp van Brinkman en Van der Vlugt is recentelijk op het Buitenhof geplaatst en geregistreerd als gemeentelijk monument.

Historisch waardevol is voorts nog een in functie zijnde alarmcel op het Buitenhof uit de jaren zestig die in vormgeving is geïnspireerd op de ernaast gesitueerde telefooncel van Brinkman en Van der Vlugt. In 1995 waren er nog vier alarmcellen in het stadsbeeld aanwezig maar in de loop van 1996 zijn de cellen langs de Kerkhoflaan, Wijndaelerweg en Boslaan verwijderd.

Beleidsuitgangspunt:

Vanwege de zeldzaamheidswaarde en hoogwaardige vormgeving komt de alarmcel op het Buitenhof in aanmerking voor plaatsing op de gemeentelijke monumentenlijst.

Tranformatorzuilen, -huisjes en gemalen

Trafozuil in het Emmapark.

De oudst nog bewaard gebleven trafozuilen zijn de ronde ijzeren zuilen (de zogenaamde peperbussen) die dateren uit het begin van het electrificatietijdperk. In Den Haag zijn hiervan nog maar vijf exemplaren bewaard gebleven, gesitueerd aan het Buitenhof, Nieuwe Haven, Vondelstraat, Lange Voorhout en in het Emmapark. Aan de Loosduinse Hoofdstraat staat een afwijkend model. De trafozuilen hebben hun oorspronkelijke functie verloren maar worden nu gebruikt als reclamezuil.

Beleidsuitgangspunt:

Gezien de zeldzaamheidswaarde van de ijzeren trafozuilen en hun herinnering aan het begin van het electrificatietijdperk komen zij in aanmerking voor plaatsing op de gemeentelijke monumentenlijst.

•Aanbeveling:

Te overwegen valt om de peperbussen op de locaties Nieuwe Haven en Emmapark te herplaatsen op een opvallende locatie in de historische binnenstad waar reclame-uitingen gewenst en mogelijk zijn. Zij passen hier beter in het stadsbeeld dan menig moderne reclamedrager.

Extra aandacht verdienen ook de na-oorlogse en daarom niet in de inventarisatie opgenomen, karakteristieke granieten reclamezuilen met ronde knop (o.a. aan de Raamweg ter hoogte van de Carel van Bylandtlaan, de Valkenboslaan en de Soestdijksekade) vanwege de markante vorm die refereert aan de ijzeren transformatorzuilen.

Door J.J. Hellendoorn ontworpen trafohuis.

De architectuur van de trafohuisjes en gemalen is veelal sober en doelmatig. Ze zijn vrijwel uitsluitend opgetrokken uit baksteen, dat soms voorzien is van natuurstenen siermotieven. De vormgeving is divers; er zijn ronde, veelhoekige, vierkante en rechthoekige trafohuisjes, onder een kap of onder een plat dak. Soms werden ze gecombineerd met een andere functie, zoals het trafohuisje op het Goudenregenplein dat tevens een urinoir bevatte.

Beleidsuitgangspunten:

De in de inventarisatie opgenomen trafohuisjes en gemalen zijn over het algemeen sober van vormgeving en karakteristiek voor het stadsbeeld ter plaatse. Voor deze huisjes is behoud en goed onderhoud uitgangspunt.

Het onder architectuur gebouwde trafohuisje naar ontwerp van J.J. Hellendoorn aan het Bloklandenplein is van boven gemiddeld niveau en komt in aanmerking voor plaatsing op de gemeentelijke monumentenlijst.

3. Conclusies

Naast de voor elke categorie straatmeubilair geformuleerde beleidsuitgangspunten zijn voor een aantal categorieën ook aanbevelingen opgenomen, die wenselijk zijn. Wanneer deze niet worden uitgevoerd zal dit echter nauwelijks vermindering van het nog bestaande arsenaal waardevol historisch straatmeubilair tot gevolg hebben.

Uitvoering van de beleidsuitgangspunten komt neer op behoud van het in Den Haag nog bewaard gebleven, waardevolle historisch straatmeubilair. Financieel is dit voor wat het beheer van historisch straatmeubilair onder gemeentelijke verantwoording betreft binnen de bestaande gemeentelijke onderhoudsbudgetten *grosso modo* realiseerbaar. Knelpunt is mogelijk het onderhoud van de banken.

Uitvoering van de aanbevelingen, die bestaan uit herplaatsen en uitbreiden van historisch straatmeubilair betekent een forse impuls voor de kwaliteitsverbetering van de openbare ruimte, passend bij de historische omgeving. Dit heeft, met name bij uitbreiding, echter financiële consequenties die binnen de bestaande budgetten van de Dienst Stadsbeheer niet gerealiseerd kunnen worden.

Financiën

De geformuleerde beleidsuitgangspunten, voor zover deze betrekking hebben op voor de uitvoering te maken gemeentelijke kosten, kunnen *grosso modo* gerealiseerd worden binnen de huidige beschikbare budgetten van de Dienst Stadsbeheer. Alleen de instandhouding van de gietijzeren banken, een relatief dure opgave, kan binnen de huidige gereserveerde budgetten *niet volledig* worden waar gemaakt. Goed onderhoud van gietijzeren banken betekent - bij voorkeur jaarlijks - het ontroesten, gronden en aflakken van het gietijzer. De kosten bedragen per onderhoudsbeurt circa f 350,-. Vervanging van de houten zit- en leunplanken van een rustieke bank kost per plank circa f 325,-. Vervanging is om de 10 jaar noodzakelijk. Vervanging van de planken van een canapébank komt op f 500,- per plank. Tevens dienen hier elke tien jaar de houten slossen vervangen te worden wat neerkomt op circa f 150,- per bank.

In de sfeer van de aanbevelingen is herintroductie op grote schaal van historische lantaarnpalen en banken in de beschermde stadsgezichten en gebieden met bijzondere waarden binnen het huidige budget van de dienst Stadsbeheer niet realiseerbaar. Herintroductie op locaties, die ook nu niet zijn voorzien van historisch straatmeubilair zal per replica van een historische lantaarnpaal eenmalig f 1800,- aan meerkosten met zich meebrengen. Van de historische banken is alleen de rustieke bank in een vergelijkbaar model nog verkrijgbaar. Meerkosten per bank ten opzichte van de huidige moderne Kemperbank van staal en beton zijn f 400,-.

De beleidsuitgangspunten en aanbevelingen op een rij

Banken

Beleidsuitgangspunten:

1. De *rustieke bank* is nog maar in beperkte mate in de openbare ruimte aanwezig. De bewaard gebleven oorspronkelijke banken dienen behouden te blijven en goed te worden onderhouden.
2. De vijf *dubbelbanken* dienen behouden te blijven en goed te worden onderhouden. Vanwege hun zeldzaamheidswaarde en bijzondere vormgeving komen de dubbelbanken in aanmerking voor plaatsing op de gemeentelijke monumentenlijst.
3. Alle *canapébanken* dienen behouden te blijven en goed te worden onderhouden.

Aanbevelingen:

1. Op alle historisch waardevolle straten en pleinen in het centrum moderne banken vervangen door *rustieke banken* waardoor een goed bij het karakter van het oude centrum passend beeld ontstaat. Een dergelijke situatie is bijvoorbeeld al gerealiseerd op het Lange Voorhout.
2. Ook in de beschermde stadsgezichten uit de 19de- en vroege 20ste eeuw (Archipelbuurt, Belgisch Park, Duinoord, Statenkwartier, Van Stolkpark, Willemspark, het Wittebrugkwartier en Zorgvliet) is vervanging van moderne zitbanken door *rustieke banken* op zijn plaats.
3. De huidige desintegratie van hier en daar een rustieke bank tussen moderne exemplaren in de groengebieden levert een weinig bevredigend beeld op. Beter is het dan om een aantal groengebieden (zie pagina 124) in zijn geheel te voorzien van *rustieke banken* en in de andere geheel niet.

Bestrating

Beleidsuitgangspunt:

1. Zo goed mogelijk handhaven en onderhouden van de zeldzaam geworden bestrating met *iron bricks* in de Nieboerweg ter hoogte van de Bosjes van Poot, de Suezkade (tussen Laan van Meerdervoort en Groot Hertoginnelaan), de Duivelandsestraat en de Van Boetzelaerlaan. Probleem is dat de *iron bricks* niet meer op voorraad beschikbaar zijn en veel van de authentieke tegels zijn gebroken. Op het moment van onderhoud aan dit type wegdek dienen de nog bruikbare *iron bricks* herbestraat te worden terwijl voor het inboetwerk een passende, vervangende zwarte steen wordt gebruikt. Een dergelijke werkwijze is in de Van Boetzelaerlaan al toegepast. Per geval moet op het moment van herstraten bezien worden of de mate van inboet niet zodanig is, dat in praktische zin de *iron bricks* vervangen moeten worden door zwarte stenen.

Bruggen en viaducten

Beleidsuitgangspunt:

1. Voor de in de inventarisatie opgenomen bruggen en viaducten, die alle een beeldbepalende functie voor het stadsbeeld bezitten is behoud en goed onderhoud het uitgangspunt.

Gedenkmonumenten

Beleidsuitgangspunten:

1. Voor de in de inventarisatie opgenomen gedenkmonumenten, die alle een beeldbepalende functie voor het stadsbeeld bezitten is behoud en goed onderhoud het uitgangspunt.
2. Een elftal gedenkmonumenten komt in aanmerking voor plaatsing op de gemeentelijke monumentenlijst.

Lantaarnpalen

Beleidsuitgangspunten:

1. Handhaven en onderhouden van de nog aanwezige Haagse palen in het stadsbeeld. Voorwaarde is, dat sprake moet zijn van een aaneengesloten gebied met minimaal acht Haagse palen. Bij een ruimtelijke groepering van een kleiner aantal is handhaven niet functioneel en moet bij vervanging/groot onderhoud in goed overleg tussen de Dienst Stadsbeheer en Monumentenzorg afweging plaatsvinden tussen twee opties. Of over gaan tot vervanging door een moderne lantaarnpaal of een aantal moderne lantaarnpalen vervangen door (een replica van) een Haagse paal om een groepering van voldoende omvang te creëren. Wanneer wordt over gegaan tot vervanging door een moderne paal dan dienen de Haagse palen in een passende omgeving te worden herplaatst.
2. Gelet op de zeldzaamheidswaarde dienen alle in het stadsbeeld nog bewaard gebleven *lantaarnpalen type 1913* gehandhaafd te blijven en onderhouden te worden.
3. Handhaven en onderhouden van de Keulse paal in de beschermde stadsgezichten Meer en Bos en het Benoordenhout, in de Ankerstraat en Zeilstraat, de buurten in Loosduinen rondom het Burgemeester Françoisplein, het Mecklenburgplein en het Cantateplein, in de Vruchtenbuurt rondom het Notenplein en in Scheveningen rondom het Dr. de Visserplein.
4. Handhaven en onderhouden van alle *Berlage palen* in de beschermde stadsgezichten en gebieden met bijzondere waarden. Ook elders waar de palen nog als doorlopende reeks het straatbeeld opsieren is handhaving uitgangspunt.

Aanbevelingen:

1. Vanwege hun sfeervolle uitstraling is het aan te bevelen de *Haagse paal* op een groot aantal locaties (zie p.129) terug te brengen waar zij passend bij de rijke laat 19de-eeuwse en vroeg 20ste-eeuwse architectuur en stedenbouw weer een aanwinst voor het historisch stadsbeeld op zullen leveren.
2. Vanwege hun hoogwaardig en tijdloos ontwerp is het aan te bevelen de *Berlage palen* op een groot aantal locaties (zie p.131) te herintroduceren waarmee een herkenbare eigen Haagse sfeer aan de openbare ruimte zal worden gegeven.

Pompen

Beleidsuitgangspunt:

1. De pomp op Rond de Grote Kerk komt vanwege zijn historische betekenis in aanmerking om ingeschreven te worden in het gemeentelijk monumentenregister.

Stoepen, stoeppalen, stoephekken en bordessen

Beleidsuitgangspunten:

1. Aansporen van particuliere eigenaren om deze onderdelen van hun woning goed te onderhouden en waar mogelijk een in de loop der tijd opgetreden negatief transformatieproces (bijvoorbeeld het verwijderen van de kettingen tussen de stoeppalen of het aanbrengen van moderne, niet passende verhardingen op de stoepen) weer te herstellen. Vanzelfsprekend dient de gemeente het goede voorbeeld te geven door haar eigendommen in goede staat van onderhoud te houden of te brengen.
2. Een voorlichtingscampagne is in 1997 gestart met de voorliggende publikatie in de VOM-reeks over het historisch straatmeubilair.

Erfscheidingsen (tuinhekken en tuinmuren)

Beleidsuitgangspunten:

1. Aansporen van particuliere eigenaren om hun historische erfscheidingsen met de openbare straat goed te onderhouden en waar mogelijk een in de loop der tijd opgetreden negatief transformatieproces te herstellen. Vanzelfsprekend dient de gemeente het goede voorbeeld te geven door de historisch waardevolle erfscheidingsen in gemeentelijk eigendom in goede staat van onderhoud te houden of te brengen.
2. Een voorlichtingscampagne is in 1997 gestart met de voorliggende publikatie in de VOM-reeks over het historisch straatmeubilair.

Telefooncellen

Beleidsuitgangspunt:

1. Vanwege de zeldzaamheidswaarde en hoogwaardige vormgeving komt de *alarmcel* op het Buitenhof in aanmerking voor plaatsing op de gemeentelijke monumentenlijst.

Trafozuilen, -huisjes en gemalen

Beleidsuitgangspunten:

1. Gezien de zeldzaamheidswaarde van de *ijzeren trafozuilen* en hun herinnering aan het begin van het electrificatietijdperk komen zij in aanmerking voor plaatsing op de gemeentelijke monumentenlijst.
2. De in de inventarisatie opgenomen *trafobuisjes en gemalen* zijn over het algemeen sober van vormgeving en karakteristiek voor het stadsbeeld ter plaatse. Voor deze huisjes is behoud en goed onderhoud uitgangspunt.
3. Het onder architectuur gebouwde *trafobuisje* naar ontwerp van J.J. Hellendoorn aan het Bloklandenplein is van boven gemiddeld niveau en komt in aanmerking voor plaatsing op de gemeentelijke monumentenlijst.

Aanbeveling:

1. Te overwegen valt om de *peperbussen* op de locaties Nieuwe Haven en Emmapark te herplaatsen op een opvallende locatie in de historische binnenstad waar reclame-uitingen gewenst en mogelijk zijn. Zij passen hier beter in het stadsbeeld dan menig moderne reclamedrager.
-

Bijlage 1:

Tabel van de per stadsdeel aanwezige typen en aantallen historische zitbanken (situatie 1995)

Wijk	Rustieke bank	Dubbelbank	Canapébank	Overige
Archipelbuurt	20	2		
Belgisch Park	6			
Benoordenhout	1		15	1
Bezuidenhout			2	
Binnenstad	43	3	24	11
Bohemen/Meer en Bos			2	
Bomen-Bloemenbuurt	1		14	
Duinoord	2			
Marlot	1			1
Scheveningen	58			
Statenkwartier	21			
Vogelwijk	4		4	
Wittebrugkwartier	3			
Willemspark	2		16	
Zorgvliet	10			

Groengebieden	Rustieke bank	Dubbelbank	Canapébank	Overige
Oostduin/Arendsdorp	9			
Meer en Bos	2			
Haagse Bos	19			
Landgoed Marlot	3			
Nieuwe Scheveningse Bosjes	3			
Scheveningse Bosjes	7			
Westbroekpark	6			
Zuiderpark			5	1

Totaal	221	5	82	14

PS. In de telling van de rustieke banken zijn zowel de originele exemplaren als de na-oorlogse replica's opgenomen.

Bijlage 2:

Tabel van de per stadsdeel aanwezige typen en aantallen historische lantaarnpalen (situatie 1995)

Wijk	Haagse paal	Paal 1913	Keulse paal	Berlage paal
Archipelbuurt	67	1		
Belgisch Park	2			44
Benoordenhout		23	23	321
Bezuidenhout	13			24
Binckhorst	8		5	4
Binnenstad	209			37
Bohemen/Meer en Bos				185
Bomen-Bloemenbuurt				64
Duinoord	20			
Haagse Bos	6			
Laakkwartier/Spoorwijk			77	70
Leyenburg			38	78
Loosduinen			118	
Marlot/Reigersbergen	2			
Meer en Bos			29	
Regentessekwartier	45			
Rustenburg/Oostbroek			82	
Schilderswijk	13			
Scheveningen	75	58	47	18
Statenkwartier	17			60
Stationsbuurt				42
Valkenboskwartier	18	4	11	
Van Stolkpark		4		142
Vogelwijk				445
Vruchtenbuurt	11		121	81
Westbroekpark/Wittebrug		28		73
Willemspark	23			4
Waldeck			22	35
Zeeheldenkwartier	68	3		9
Zorgvliet				25
Totaal	597	121	573	1761

Bijlage 3:

Tabel van in de inventarisatie opgenomen gedenkm monumenten

adres	monument	bouwjaar	R/G
Abeelplein	bevrijdingsboom en hek	1945	
Adriaan Maasplein	gedenkbank dr. Lely	1931	
Ary van der Spuyweg	Constantijn Huygens	1897	
Belvédère	gedenkbank J.J. Cremer	1881	
Binnenhof	fontein restauratie Binnenhofcomplex	1885	
Buitenhof	koning Willem II	1924	R
Burg. Françoisplein	jhr. Gevers Deynoot	1878	
Carnegielaan	H.C. Dresselhuys	1931	
Carnegielaan	gebroeders Maris	1916	
Carnegielaan	Van Karnebeekbron	1915	
Frederik Hendrikplein	fontein Albert Vogel	1936	
Groot Hertoginnelaan	Richard Hol	1906	
Hofweg	aanleg Hofwegdoorbraak	1924	
Jacob Catslaan	Jan Toorop	1937	
Jozef Israëlsplein	koningin Emma	1936	G
Koningin Marialaan	Juliana van Stolberg	1930	
Lange Voorhout	groothertog Saksen Weimar	1866	R
Moerbeiplein	gedenkbank J.H. Nieboer	1930	
Newtonplein	René Descartes	1845	
Noordeinde	Willem de Zwijger	1845	R
Paviljoensgracht	Spinoza	1880	R
Plaats	Johan de Witt	1914	R
Plein	Willem de Zwijger	1848	R
Plein 1813	nationaal gedenkteken	1869	R
Prins Hendrikplein	H. Goeman Borgesius	1924	
Regentesseplein	koningin Emma	1905	G
Scheveningseweg	vissers van Scheveningen	1922	
Strandweg	monument voor leger en vloot	1921	
Stuyvesantplein	fontein prinses Juliana	1910	
Thomsonplein	majoer Thomson	1918	
Van Ouwenlaan	gedenkbank	1933	
Ver-Huëllweg	gedenkbank H.C.A. Ver-Huëll	1881	
Westbroekpark	gedenkbank Westbroekpark	1929	
Weteringplein	bevrijdingsboom en hek	1945	
Zeekant	landing koning Willem I in Scheveningen	1865	R
Zuiderpark	Jan Ligthart en H. Scheepstra	1930	

R - rijksmonument

G - gemeentelijk monument

Bijlage 4:

Tabel van in de inventarisatie opgenomen bruggen en viaducten

locatie	nadere aanduiding	naam	R/G
Afvoerkanaal	ter hoogte van de Westduinweg	Duindorpbrug	
Afvoerkanaal	ter hoogte van de Weinarstraat		G
Afvoerkanaal	behorend bij gemaal Houtrust		
Afvoerkanaal	ter hoogte van de L. van Meerdervoort	Conradbrug	
Alexander Gogelweg	ter hoogte van de Andries Bickerweg		
Aronskelkweg	ter hoogte van de Hoefbladlaan		
Aronskelkweg	ter hoogte van de Godetiaweg		
Andries Bickerweg	ter hoogte van de Banstraat		
Binckhorstlaan	Binckhorsthavens	Binckhorstbrug	
Bontekoekade	spoorwegviaduct		
Bontekoekade	voetgangersbrug over de Haagse Trekvluit		G
Calandstraat	spoorwegviaduct		
	ter hoogte van de Waldorpstraat		
Escampkanaal	ter hoogte van de Volendamlaan		
Singelomgrachting	ter hoogte van het Kon. Emmaplein	Van Boecopbrug	
Singelomgrachting	ter hoogte van de Lijnbaan	Loosduinsebrug	
Singelomgrachting	overkluizing ter hoogte van de Prinsestraat		
Singelomgrachting	overkluizing ter hoogte van de Torenstraat		
Singelomgrachting	ter hoogte van de Heinstershuisstraat		R
Singelomgrachting	ter hoogte van het Piet Heinplein		
Singelomgrachting	ter hoogte van de Vaillantlaan	Vaillantbrug	
Singelomgrachting	ter hoogte van de Alexanderstraat	Willemsparkbrug	G
Singelomgrachting	ter hoogte van het zwembad aan de Mauritskade		G
Singelomgrachting	ter hoogte van de Nassaulaan	Nassaubrug	R
Singelomgrachting	ter hoogte van de Zwarteweg, tegenover de Iekkelaan		R
Singelomgrachting	ter hoogte van de 's-Gravenzandelaan	Zoutkeetbrug	
Singelomgrachting	ter hoogte van de Wagenstraat	Wagenbrug	
Singelomgrachting	ter hoogte van de Boekhorststraat	Boekhorstbrug	
Singelomgrachting	ter hoogte van de Hooftskadelaan		
Hart Nibbrigkade	ter hoogte van de Benoordenhoutseweg		
Hart Nibbrigkade	ter hoogte van de Breitnerlaan		
Het Kanaal	ter hoogte van de Carel van Bylandtlaan	Raambrug	
Het Kanaal	ter hoogte van de Herengracht	Herenbrug	
Het Kanaal	ter hoogte van de Kanonstraat		
Het Kanaal	ter hoogte van de Nieuwe Uitleg	Dierentuinbrug	
Het Kanaal	ter hoogte van de Javastraat	Javabrug	
Het Kanaal	ter hoogte van de Plesmanweg	Wittebrug	
Het Kanaal	ter hoogte van de Cremerweg	Cremerbrug	
Het Kanaal	ter hoogte van de Nieuwe Duinweg		R
Hooikade	ter hoogte van de Houtweg	Hooikadebrug	R
Laak	ter hoogte van de Slachthuisstraat		
Laakhaven	ter hoogte van de Rijswijkseweg	Laakbrug	
Laakkanaal	ter hoogte van de Escampaan		
Laakkanaal	ter hoogte van het Soestdijkseplein		
Marlot (landgoed)	ter hoogte van de kruising Hoogwerflaan/ Hofzichtlaan		
Marlot (landgoed)	ter hoogte van de Marlotlaan		
Marlot (landgoed)	ter hoogte van de Leidsestraatweg		
Marlot (landgoed)	ter hoogte van de Leidsestraatweg op de scheiding met Reigersbergen		
Monsterseweg	ter hoogte van de oprijlaan naar het landgoed Ockenburgh		
Neuhuyskade	ter hoogte van de Benoordenhoutseweg		
Neuhuyskade	ter hoogte van de Weissenbruchstraat		
Neuhuyskade	ter hoogte van de Wassenaarseweg		

locatie	nadere aanduiding	naam	R/G
Nieuwe Uitleg Oostduin/Arendsdorp Rijswijkseweg Valkenboskade Valkenboskade Valkenboskade Valkenboskade Valkenboskade Van Alkemadelaan Wassenaarseweg Wassenaarseweg	ter hoogte van de Maliestraat twee bruggen in het landgoed spoorwegviaduct ter hoogte van de L. van Meerdervoort ter hoogte van de Loosduinseweg ter hoogte van de Cartesiusstraat ter hoogte van de Weimarstraat ter hoogte van de Mient ter hoogte van landgoed Clingendael ter hoogte van landgoed Oostduin/Arendsdorp ter hoogte van de Van Hoytemastraat	Maliebrug	R

R - rijksmonument

G - gemeentelijk monument

Bijlage 5:

Tabel van in de inventarisatie opgenomen trafozuilen/huisjes/gemalen

adres	nadere aanduiding
Abrikozenstraat	ter hoogte van de Mient
Alb.Thijmstraat	ter hoogte van de Broeksloot/Schimmelweg
Alexanderstraat	nabij Plein 1813
Badhuisweg	tegenover de Cremerweg
Beeklaan	ter hoogte van het Valkenbosplein
Bezuidenhoutseweg	ter hoogte van de Koningskade
Bezuidenhoutseweg	ter hoogte van de Carel Reinierszkade
Bloklandenplein	
Breitnerlaan	ter hoogte van de Hart Nibbrigkade
Buitenhof	trafozuil
Dr. van Welylaan	ter hoogte van de Laan van Poot
Emmapark	trafozuil
Erasmusweg	nabij de kinderboerderij
Goudenregenplein	
Haringkade	
Hart Nibbrigkade	ter hoogte van de Benoordenhoutseweg
Johan de Wittlaan	nabij de Scheveningsweg
Klatteweg	ter hoogte van de Vloerweg
Koninginnegracht	ter hoogte van de Wassenaarseweg
Kwartellaan	ter hoogte van de Sportlaan
Laan van Meerdervoort	ter hoogte van de Azaleastraat
Lange Voorhout	trafozuil
Loosduinse Hoofdstraat	trafozuil ter hoogte van de Lippe Biesterveldweg
Monsterseweg	bij oprijlaan naar Ockenburgh
Monnikendamplein	
Nieuwe Duinweg	
Nieuwe Haven	trafozuil
Oude Waalsdorperweg	ter hoogte van de Van der Aastrat
Pasteurplein	
Pompstationsweg	tegenover de Tapijtweg
Segbroeklaan	ter hoogte van de Houtrustweg
Statenlaan	ter hoogte van de Frederik Hendriklaan
Steijnlaan	ter hoogte van de Paul Krugerlaan
Tesselseplein	
Valkenboskade	ter hoogte van de Loosduinseweg
Van Diepenburchstraat	ter hoogte van de Van Mandricstraat
Van Zeggelaan	ter hoogte van de Jan Wapstraat
Vlierboomstraat	ter hoogte van de Appelstraat
Vondelstraat	trafozuil
Wassenaarseweg	tegenover het ANWB kantoor
Wieringsestraat	ter hoogte van de Zeezwaluwstraat
Zuiderpark	ter hoogte van Mr. P. Drooghever Fortuynweg
Zwolsestraat	ter hoogte van de Harstenhoekweg

Verantwoording van de afbeeldingen

Omslag: aquarel Rolf de Boij

Gemeentearchief Den Haag: blz. 2, 6, 7, 8, 11, 14o, 15o, 19, 20b, 23, 24, 35o, 37o, 52b, 54, 55, 56, 57, 58, 62l, 69o, 73, 75, 87, 88, 93, 94l, 96, 108, 110o.

Haagsche Courant: blz. 89b.

J.A. van der Hoeve: blz. 59o.

B. Koopmans: blz. 20o, 22, 28o, 38o, 39 (collectie), 40, 44o (collectie), 46o (collectie), 49, 52o, 60, 61, 63r, 64, 65o, 67, 69b, 74, 76o, 77b, 78b, 82b, 84b, 86o, 89o, 91l, 92, 94r, 95o, 100, 104o, 106, 107 (collectie), 110b, 125, 126, 127, 128, 130, 131, 132, 133, 134.

R. Scheers: blz. 9r.

Stichting Wijkoverleg Statenkwartier: blz. 10.

D. Valentijn: blz. 9l, 25, 48, 59b, 65b, 66, 82o, 95b, 98.

W. Vermeij (Dienst Stedelijke Ontwikkeling, Gemeente Den Haag): blz. 12, 13, 14b, 15b, 16, 17, 18, 21, 26, 27, 28b, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35b, 36, 37b, 38b, 41, 42, 43, 44b, 45, 46b, 47, 50, 51, 53, 62r, 63l, 68, 70, 71, 72, 76b, 77o, 78o, 79, 80, 81, 83, 84o, 85, 86b, 90, 91r, 97, 99, 101, 102, 103, 104b, 105, 109, 117, 124.

Een ieder die meent rechten te kunnen laten gelden over de gepubliceerde afbeeldingen, gelieve zich met de uitgever van dit boek in verbinding te stellen.

uitgave Gemeente Den Haag,
Dienst Stedelijke Ontwikkeling,
Directie Bouwen en Monumentenzorg
productie Hoofdafdeling Monumentenzorg
vormgeving Koring Grafische Vormgeving B.V.
druk Drukkerij Den Haag

1997. 2000

Nog verkrijgbaar in de VOM-reeks (september 1997):

Uitgaven van de Dienst Stadsbeheer, Afdeling Archeologie

- 1985 nr. 1 Landarbeiders en leerbewerkers in de late
middeleeuwen
Opgravingen in 's-Gravenhage
- 1985 nr. 3 Tussen Plein en Kalvermarkt
Opgravingen in 's-Gravenhage
- 1988 nr. 4 De vergeten verzamelingen van Ockenburgh
Romeinse vondsten uit 's-Gravenhage
- 1989 nr. 2 Franken aan de Frankenslag
Een vroeg-middeleeuwse nederzetting in
's-Gravenhage
- 1989 nr. 3 Terracottabeeldjes van de Scheveningseweg
Romeinse vondsten uit 's-Gravenhage II
- 1989 nr. 5 Het verleden in de toekomst
Het gemeentelijk archeologisch beleid 1990-1995
- 1991 nr. 2 De archeologie van Den Haag
Deel 1: de prehistorie
- 1991 nr. 4 Een beeld van een vondst
Haagse archeologische vondsten in particulier
bezit
- 1992 nr. 1 Tussen Hof en Herberg
Archeologisch onderzoek aan de zuidzijde van
het Binnenhof in Den Haag
- 1992 nr. 4 De archeologie van Den Haag
Deel 2: de Romeinse tijd
- 1993 nr. 1 De archeologie van Den Haag
Deel 3: de middeleeuwen
- 1994 nr. 1 Wonen op het zand en in het veen
Opgravingen in de Annastraat en Boekhorststraat
- 1995 nr. 2 Achter kerk en klooster
Opgraven aan de Nobelstraat en de Zuilingstraat
- 1996 nr. 3 Tussen koor en controle
Opgravingen op het terrein van de Algemene
Rekenkamer aan het Lange Voorhout

Uitgaven van DSO, Hoofdafdeling Monumentenzorg

- 1990 nr. 2 De watertoren aan de Pompstationsweg
Een monument van bedrijf en techniek
- 1991 nr. 1 Sprekende muren die verstommen
De geschilderde muurreclames in Den Haag
- 1991 nr. 5 De Laakhaven
Een beeld van een Haags industrielandchap
- 1992 nr. 2 Het Korenhuis
Een monumentaal complex van kunst en cultuur
- 1992 nr. 3 Dwarsweg-weg
Ontstaan, verval en herstel van een historisch
stadsdeel in Den Haag
- 1992 nr. 5 De joodse begraafplaats aan de Scheveningseweg
in Den Haag
Geschiedenis en restauratieverslag
- 1994 nr. 2 Een koninklijk paviljoen en een museum aan zee
Het Paviljoen van 'De Witte' en het Museum
Beelden aan Zee in Scheveningen
- 1994 nr. 3 De Rooms-katholieke begraafplaats St. Petrus
Banden aan de Kerkhoflaan in Den Haag
Geschiedenis en architectuur
- 1995 nr. 1 Van verdediging naar bescherming
De Atlantikwall in Den Haag
- 1996 nr. 1 Lange Voorhout 28
De residentie van de Zweedse ambassadeur
- 1996 nr. 2 De metaalpletterij en ijzergieterij L.I. Enthoven
& Co
Sporen van een 19e-eeuws Haags grootindustrieel
metaalbedrijf
- 1997 nr. 1 Het Garrels-orgel in de Oud-Katholieke kerk in
Den Haag

Exemplaren van de boekjes zijn - zolang de voorraad strekt -
o.a. verkrijgbaar bij:

- Gemeentelijk Informatiecentrum,
Spui 70, Den Haag
- Haags Historisch Museum,
Korte Vijverberg 7, Den Haag
- de boekhandel.